

Tartu Ülikool

Sotsiaalteaduste valdkond

Ühiskonnateaduste instituut

Sotsioloogia õppekava

Margot Paali

**Mihhail Bulgakovi romaan „Meister ja Margarita“:
tekst sotsiaalses ja sotsiaalne tekstis**

Magistritöö

Juhendaja: Henn Käärrik

PhD, dotsent emeeritus

Tartu, 2016

Abstract

The purpose of this thesis is to offer an overview of social implications of the world famous novel of Mikhail Bulgakov: to present the social context of the text and the socially important aspects in the text. In the case of given text, the social context has an extraordinarily significant meaning due to the peculiarities of the Stalinist era. For this reason, a lot of attention has been given to Bulgakov's relationship to the Soviet authority in general and to the most important element of this peculiar social context, the dictator Jossif Stalin, in particular (chapter I). The relationship between Bulgakov and Stalin was simultaneously dramatic and perplexing, the deeper nuances of which are now impossible to uncover. It is plausible that they were united in their common contempt for the Soviet reality.

Chapter II is dedicated to significant political and social problems of contemporary to Bulgakov Moscow. At first the issue of the elites is discussed: the reason for not dealing with the political elite: it was politically risky; the reason it was not possible to deal with the economic elite: it did not exist as an independent social category; the reason the creative elite could only be dealt with in a negative light: it was a creative elite without creation.

The Stalinist regime of truth, pseudo collectivism, and the issue of apartments are important topics in the text. The novel confirms the following hypothesis: meagre living conditions and imposed collectivism fostered a strong cooperation of citizens with the security forces and were an important factor in establishing complete control over society.

The chapters of the novel on Jershalaim accentuate the themes of security forces and secret services. An irony of fate: in Moscow, security services are everywhere, but ineffective, in Jershalaim secret services essentially don't exist, but have an all-encompassing reach.

For the entire novel the central issue is the question of the person of Woland as the Satan. It becomes apparent that a positive Satan is possible, in order to enact what should rightfully lie in the realm of God. Woland came to Moscow in order to impose social justice, since this was beyond the powers of the divine forces.

Sisukord

Sissejuhatus	4
I peatükk: Tekst sotsiaalses. Stalin	12
1.1 Bulgakov vs nõukogude süsteem	12
1.2 Bulgakov ja Stalin	15
1.3 Bulgakov, Stalin, Molière	20
1.4 Seni publitseerimata fragment MM-is: Stalin tuleb lavale	21
II peatükk: Sotsiaalne tekstis. Moskva	24
2.1 Ajaloolised eliidid oma kuritegelikus headuses	24
2.2 Ühiskond ilma poliitilise eliidita	26
2.3 Loominguline eliit ehk eliit ilma loominguta	28
2.4 Tõerežiim ja tõe konstrueerimine karnevalivõtmes	30
2.5 Ühiskondliku elu kollektiviseerimine	34
2.6 „Korteriküsimus on nad ära rikkunud“	36
III peatükk: Sotsiaalne tekstis, mis on tekstis: Jeršalaim	43
3.1 Tunda süvakeelt: „Juudast tuleb hoida, Kirovist ja Gorkist rääkimata“	43
IV peatükk: Woland	46
4.1 Bulgakovi tõsine realism	46
4.2 Wolandi saatjaskond kui õukond	47
V Arutelu	50
VI Kokkuvõte	55
Kasutatud kirjandus	56
Lisad	62
Lisa I. Stalini ja Bulgakovi esimene ja viimane kohtumine	62
Lisa 2. Stalini ja Bulgakovi kohtumine	67

Faust: Nun gut, wer bist du denn?
Mephistopheles: Ein Teil von jener Kraft, die
stets das Böse will und stets das Gute schafft.

Goethe, Faust¹

Sissejuhatus

Mihhail Bulgakovi romaani „Meister ja Margarita“ (MM) kui XX sajandi üht kõige kuulsamat ja mõistatuslikumat kirjandusteost on tohutult uuritud. Vaatamata sellele, et esimest korda ja tugevalt kärbitud versioonis jõudis ta lugejani alles 27 aastat pärast autori surma, esimene osa 1966. a. lõpus, teine osa 1967. a. alguses. „Meister ja Margarita“ pole lihtsalt *opus magnum*, vaid pigemini *opus maximum*, mille kohta kirjutatud raamatute, artiklite ja arvustuste hulka on õigupoolest võimatu kokku arvata. Teost on nimetatud müstiliseks, raamatut on kiriku poolt peaaegu ametlikult tituleeritud „Saatana evangeeliumiks“. Teisalt on kaheldud, kas raamatut ongi võimalik lõpuni mõista. „„Meister ja Margarita“ on „raamat, mida võib lugeda ja üle lugeda kümneid ning sadu kordi, ent mõista selles peamist pole nahunii võimalik“ (Булгаков 2006, 4).

Seni on uurijaid huvitanud ennekõike teose semiootilised, filosoofilised ja kirjanduslikud aspektid. „Sellele teosele on pühendatud kirjandusteadlaste ja kunstiteadlaste, filosoofide ja teoloogide, kulturooloogide ja semiootikute tuhandeid uurimusi“ (Belobrovtseva 2010, 462). Pole juhus, et tuntud ja tunnustatud Bulgakovi uurija ei maini teiste seas sotsiaalteadlasi. Sest sotsiaalteaduslikus plaanis kirjutatud käsitluste osakaal on üsna tagasihoidlik. Võimalik, et asjade taolise seisuga on muu hulgas põhjendanud tõik, et sotsiaalne esineb romaanis eeskätt karnevalikostüümis. See asjaolu ei tohiks aga huvi sotsiaalsete aspektide vastu kahandada. Pigem vastupidi, see peaks sotsiaalteadlastele andma enam mõtlemisainet ja tõlgendamisvõimalusi.

Eelöeldust tulenevad magistritöö eesmärk ja uurimisülesanded. Autor on seadnud sihiks tuua välja sotsiaalselt oluline romaanis ning luua sellest võimalik tervikpilt. Ent igal tekstil on kontekst ning antud romaani puhul on sellel tavaliselt kaalukas tähendus, tulenevalt stalinliku

¹ Romaani päises seisva epigraafi saksakeelne originaal, mille Bulgakov tõlkis spetsiaalselt MM-i tarvis ümber. Goethe mõtet järgiv eestindus võiks olla: „Noh hüva, kes oled siis?“ // „Osa tollest jõust, kes ikka kurja soovib ja korda saadab üksnes head.“ (Käärrik 2015).

perioodi iseärasustest. R. Merton on sotsioloogiliste tekstide puhul põhjendatult märkinud, et uurida tuleks sotsioloogiliste ideede päritolu ja arengut, sotsioloogilise teooria seoseid sotsioloogide sotsiaalse päritolu ning staatustega, teooria ja sotsioloogia muutuva sotsiaalse organisatsiooni vastastikust mõju (Merton 1968, 2–5). Sama võiks kehtida ka kirjanduslike tekstide sotsioloogilisel analüüsil. Öeldust johtuvalt koosneb töö kahest põhiteljest: ühelt poolt sotsiaalsed aspektid tekstis ning teiselt poolt teksti sotsiaalne kontekst. Autorile teadaolevalt on see esimene sellelaadne käsitlus eesti keeles.

Töö eesmärk: Esitada M. Bulgakovi romaani „Meister ja Margarita“ sotsiaalsed implikatsioonid.

Uurimisülesanded:

1. Esitada romaani sotsiaalse konteksti iseloomulikud jooned.
2. Analüüsida olulisi sotsiaalseid aspekte tekstis.
3. Analüüsida romaanis oleva romaani sotsiaalseid aspekte.
4. Analüüsida Wolandi kui mittetraditsioonilise Kurja eetilist ja sotsiaalset tähendust.

Meetod

Töös kasutatav meetod on *tõlgendamine*. Lähtuvalt Hans-Georg Gadameri hermeneutikast on töös järgitud selle kolme tasandit: a) *subtilitas intelligendi (das Verstehen)*, mõistmine; b) *subtilitas explicandi (das Auslegen)*, seletamine; c) *subtilitas applicandi (das Anwenden)*, rakendamine (Gadamer 1990, 312-313).

Eluloo ülevaade

Mihhail Bulgakov sündis 15. mail 1891 Kiievis, suri 10 märtsil 1940 Moskvast. Isa, Afanassi Ivanovitš Bulgakov, oli kirikuajaloolane ja teoloog. Juba noorena huvitus kirjandusest ja teatrist. 1909 lõpetas Kiievis gümnaasiumi, järgnesid meditsiiniõpinguid. 1916 lõpetas ülikooli kiitusega, 1913 abiellus Tatjana Lappaga, kes on ilmselt Anna Kirillovna prototüübiks jutustuses „Morfium“. Tatjanale jäi Mihhail võlgu oma elu: viimane ravis ta terveks tüüfusest ja võõrutas morfiumisõltuvusest.

I Maailmasõja päevil, olles arstitudeng, avaldas soovi teenida laevastikuarstina. Neerupuudulikkuse tõttu Bulgakovit teenistuse ei võetud. Leidis hiljem siiski lühemat aega erialast tööd kindral Denikini valgekaartlikus armees arstina.

1921. aastat võib lugeda Mihhail Bulgakovi kirjanikuperioodi alguseks. Perekond kolis Moskvasse, Bulgakov leidis avaldamisvõimalusi ajakirja „Gudok“ satiirirubriigis, tollases raudteelaste häälekandjas.

1923. a tutvus Pariisis ühel Tolstoile pühendatud õhtul Ljubov Belozerskajaga, elukutselt baleriiniga. Väidetavalt on temale pühendatud raamat „Valge Kaardivägi“.

1924. a lahutas esimese ning 1932. a. teise abielu. Samal aastal abiellus Jelena Šilovskajaga, kooselu kellega kestis Bulgakovi surmani ning kellest sai mitte üksnes kirjaniku abikaasa, vaid ka lähim mõttekaaslane. Mis peamine, tänu Jelenale säilis oluline osa Bulgakovi loomingust. Tema valdusse jäid peale kirjaniku surma kõik viimase käsikirjad ning märkmed. Tänu temale sai võimalikuks romaani „Meister ja Margarita“ ilmumine. Jelenat peetakse erinevate uurijate hinnangul tõenäoliseks Margarita prototüübiks romaanis.

1923 a. sai Bulgakovist Venemaa Kirjanike Liidu liige. Eluajal Mihhail Bulgakov olulist kirjanduslikku edu, tänu valvsale tsensuurile, ei saavutanud. Peamiselt tunti satiiriliste jutukeste kirjutajana, teati teda ka kui näidendi „Turbinite päevad“ (1926) autorit, mis tugines tema enese romaanile „Valge kaardivägi“ (1925).

Bulgakovi kirjanikukarjääri võiks kokkuvõtlikult iseloomustada märksõnaga „tõrjutu“. Elas 1926. a. üle läbiotsimise, tema käsikirjad konfiskeeriti, hiljem siiski tagastati. Soovile lahkuda Venemaalt sai OGPU-st (riiklik julgeolek) eitava vastuse. 1930-ndatest alates ei avaldatud tema loomingut enam üldse.

Tagakiusatud, kuid puutumatu, kadestatud, kuid kättesaamatu, kümneks aastaks avalikust kirjanduselist kõrvale tõrjutud, maailmakirjanduse ühe hiilgavama romaani kirjutanud Mihhail Bulgakov suri 10. märtsil 1940, 50-ndal eluaastal. Maeti kirjanik Novodevitšje kalmistule, Stanislavski kõrvale, mõne sammu kaugusele Tšehhovist.

Bulgakovi tõeline kuulsus algas 1960-datel, mil üle maailma kirjandusringkondade levis bulgakomaania võimsa lainena ning teda avaldati kõikides tähtsamates kultuurkeeltes.

Bulgakovi kirjanduslikku käekirja iseloomustab lüürilise „kõrge“ kirjandusliku – ja „madala“ kõnekeele omapärane kompositsioon. Tema stiili iseloomustab ühtlasi äärmine täpsus detailides, kaasa arvatud täpsus kuupäevades ning topograafias (kohad pluss arhitektuursed joonised).

Tähtsamad tööd

Kogumik "Märkmed mansettidel" (*Записки на манжеттах*), 1921–1923.

Jutustus "Diaboliaad" (*Дьяволиада*) 1923; eesti keeles 1968 ja 2004.

Romaan "Valge kaardivägi" (*Белая гвардия*) 1924, tervikuna ilmus 1966; eesti keeles 1987 ja 2005. Selle alusel valmis näidend "Turbinite päevad".

Lühiromaan "Saatuslikud munad" (*Роковые яйца*), 1924; eesti keeles 1968, 1993, 2004, 2011.

Jutustus "Koera süda" (*Собачье сердце*), 1925. Järgneva 60 aasta jooksul oli selle jutustuse avaldamine NSV Liidus keelatud, ilmus 1987; eesti keeles 1988 ja 2004.

„Noore arsti märkmed“ (*Записки юного врача*) 1925–1926 ajakirjas „Медицинский работник“ ja „Красная панорама“, ilmus raamatuna 1963; eesti keeles "Noore arsti märkmed. Morfium" 2010.

Näidend "Põgenemine" (*Бег*) 1928.

"Härra de Molière'i elu" (*Жизнь господина де Мольера*), 1933, ilmus 1962; eesti keeles 1978.

Näidend "Õndsus" (*Блаженство*) 1934, ilmus 1966; eesti keeles 2001.

Näidend "Aleksandr Puškin" (*Александр Пúшкин*) 1935, ilmus 1955.

Näidend "Ivan Vassiljevitsš" (*Иван Васильевич*) 1935, ilmus 1955.

"Teatriromaan" (*Театральный роман*), 1936, ilmus 1965; eesti keeles 1966 ja 1997.

Romaan "Meister ja Margarita" (*Мастер и Маргарита*) 1928–1940, ilmus 1966–67, kärbetega; eesti keeles 1968 (samuti kärbetega), 1995 (kahes trükis), 2001, 2007, 2015. Esimene täiesti tsenseerimata käsikiri avaldati alles 2007 aastal.

Bulgakovi uurijate jaoks on äärmiselt tähtis tema aastaist 1921–1925 pärinev päevik. Selle saatus on küllaltki omapärane. 1926. a. päevik läbiotsimise käigus konfiskeeriti, hiljem tagastati ja seejärel ... andis autor selle tuleroaks. Ent just selle episoodi kohta kehtib Wolandi poolt Meistrile öeldud MM-i kuulsamaid ja sügavmõttelisemaid lauseid: „ käsikirjad ei põle“ (MM, 336). Tõsi küll, kehtib see lause antud juhul pisut iroonilises kontekstis: Bulgakovi päevikust oli OGPU teinud fotokoopia, mis aastakümneid hiljem teadlasteni jõudis.

On teada, et Bulgakov loobus hiljem päeviku pidamisest (arusaadavatel põhjustel), kuid vannutas oma kolmandat abikaasat tegema iga päeva kohta kasvõi mõningaid märkmeid.

Kirjanikuna teadis ta, kui kergesti kipub ununema kõige tavalisem. Kuid just detailides võib kajastuda kõige ehedamalt ajastu loomus. Pisasjades, mis kokku annavad midagi üsna märkimisväärset: inimese vahetu sotsiaalse keskkonna.²

Näidendit „Turbinite päevad“, mis põhines Bulgakovi enda romaani „Valge kaardivägi“ ainetel, mängiti Kunstiteatris 1926–1941 üle tuhande korra. Stalin käis seda etendust vaatamas regulaarselt, ligikaudu 20 korda.

Raamatus „Valge kaardivägi“ kasutab Mihhail Bulgakov oma õde Varvarat ja õemeest, Saksa aadlikust ohvitseri, kandva liini prototüüpidega. Raamatu ilmumisel halvenesid tänu sellele seosele õe ja venna vahelised suhted. Samas romaanis kasutas Mihhail ka oma venda Nikolaid Nikolai Turbini prototüübina. Tema tööde lavastamine Moskva Akadeemilises Teatris oli vaevaline, repertuaari arvati neid episoodiliselt. Lisaks sellele olid kujunenud ebameeldivaks traditsiooniks järsud muutused repertuaaris, mille käigus tema näidendid ootamatult kavast kõrvaldati.

Ootuspäraselt saatis Bulgakovi töid kaasaegsete terav kriitika. Ametlik retoorika oli suunatud Bulgakovi loomingule vastu tervikuna. Ühes kirjas Stalinile märgib kirjanik, et tema 10-aastane looming on pälvinud 298 ülimalt negatiivset retsensiooni ja 3 enam-vähem positiivset. Üks tuntumaid ja verisemaid Bulgakovi kriitikuid oli Majakovski.

MM loomislugu

Bulgakov alustas romaani esimese redaktsiooniga 1928 aastal, mil romaani kirjutamise idee oli autoril lõplikult küpseks saanud. 1931 aastal siginesid romaani tegelaste hulka Margarita ja tema nimetu kaaslane, tulevane Meister.

1936 valmis teine redaktsioon, millega Bulgakov oli alustanud 1932 aasta lõpus või 1933 alguses nime all „Fantastiline romaan“ ja mille nime variantidena oli autor proovinud veel: „Suur kantsler“, „Saatan“, „Siin ma olen“ (*A vot i ja*), „Sulega müts“, „Ta ilmus“, „Teoloog“, „Välismaalase hobuseraud“, „Must teoloog“, „Tulek“, „Must maag“, „Konsultandi kabi“.

² Jelena Bulgakova päevikust võib leida rohkesti Moskva tolaaegset argielu puudutavaid ülestähendusi: ilma ja poehindade kohta, selle kohta, mida söödi, joodi, kuidas riietuti etc. Mõistagi kandis päeviku selline suunitlus paratamatult ajastu pitsarit –tõelise intelligentsi hulka kuuluvad nõukogude inimesed pidid alati valmis olema selleks, et neile saab osaks au näha oma korteris harrastusteadlaste vägagi levinud erivormi: „kodu-uurijaid“.

1936 teisel poolde või 1937. a. algusse mahub kolmas redaktsioon, mis sai esmalt nimeks „Pimeduse vürst“ ning 1937 a. lõpus „Meister ja Margarita“.

23. oktoobril 1937 kirjutab Bulgakov oma päevikus: „...sellel libretol hakkab küpsema mõte lahkuda Suurest Teatrist, lugeda romaan (MM) puhtaks ning esitada kõrgemale poole.“ (Bulgakov & Bulgakova 2003, 317).

Esimesena luges ta oma romaani ette oma lähimatele sõpradele aprillis 29, 4 ja 14 mail 1939. Kuulajad olid dramaturg Aleksei Faiko, MHAT'i kirjanduslik juht Pavel Markov ja tema kolleeg Vitali Vilenkin, O. Bokšanskaja oma abikaasa, Kunstiteatri artisti Jevgeni Kaluškiniga, kunstnik Peter Villiams naisega ning Bulgakovi abikaasa poja Ženjaga. Oma päevikus on pr. Bulgakova väga täpselt kirjeldanud seda õhkkonda, mis kuulamisel valitses. Kui romaani viimane peatükk oli ette kantud, tuli Paša (Pavel Markov) minu juurde ja ütles, „mitte kellelegi ei tohi seda näidata, sellel võivad olla kohutavad tagajärjed...“ (Belobrovtseva & Kuljus 2007, 453)

1967. avaldati teose tugevalt kärbitud versioon ajakirjas Moskva. Ilmumata jäi ligikaudu 12% käsikirjast ning ilmunus esines muudatusi.

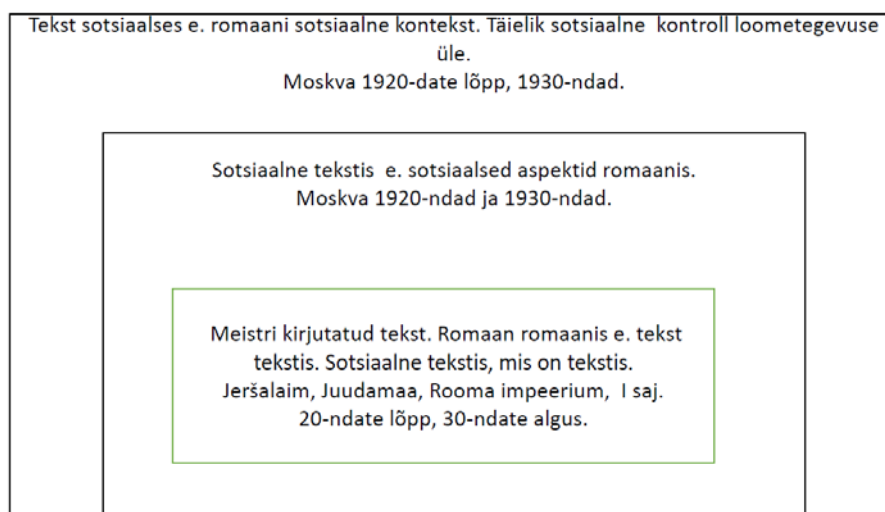
Aastal 1989, 49 aastat pärast Bulgakovi surma, ilmus Venemaal esimene kõikidel käsikirjadel põhinev trükk.

Romaan MM oli Bulgakovi loomingus pöördeline. Kui varasema loomingu loetelu võib liigitada veel osalt ulmekirjanduse valdkonda siis alates MM romaanist räägime Bulgakovist kui ühemõtteliselt ühiskonnakriitilisest kirjanikust.

Sisu lühikokkuvõte

Esimesest neljanda maini 1929 külastab Moskvat Saatan nimega Woland. Viimane tuleb otsima Meistrit, kes on kirjutanud romaani sündmustest Jeršalaimis (Jeruusalemmas) ligi 1900 aastat tagasi. Wolandi visiidi teeb tähenduslikuks fakt, et ta on enda sõnutsi olnud sündmuste tunnistajaks, millest Meister räägib oma romaanis. Woland kui Saatan ei kehasta romaanis mitte lihtsalt üleloomulikku, vaid sellist üleloomulikku, millele on allutatud jumalikud jõud. Woland oma saatjaskonnaga tõestab romaani käigus, et uut nõukogude inimest ei ole olemas, ja kui on, siis negatiivses tähenduses. Teksti tähelepanelikult lugedes ei jää kahtlust, et Woland kehastab täiesti tavatut, heatahtlikku Saatanat. Woland karistab, ent üksnes neid, kes on selle pälvinud. Tunneb seevastu kaasa neile, keda nõukogude režiim on vaenanud. Kuri on varjul inimestes, mitte õiglust kehtestavas Saatanas.

Romaani teksti ja konteksti paiknemine kahes aegruumis on esitatud joonisel 1.

Joonis 1. Tekst, kontekst, aegruumid.

Senised teadustööd Eestis

Irina Belobrovtseva, doktorikraad, 1997, (juh) Roman Mihaila Bulgakova "*Master i Margarita*": *Konstruktivnyje printsipy organisatsii teksta*" (Mihhail Bulgakovi romaan Meister ja Margarita: teksti orgamiseerimise konstruktiivsed printsiibid), Tartu Ülikool.

Irina Belobrovtseva, Svetlana Kuljus, *Mihhail Bulgakovi romaani „Meister ja Margarita“ kommentaarid*. Tallinn: Argo, 2007–2009. a. teaduspreemiate kandidaat humanitaarteadustes (monograafiad); vene originaal: Ирина Белобровтсева, Светлана Кульюс. *Роман М.А Булгакова «Мастер и Маргарита»*. Комментарий. Таллин: Арго, 2006.

Ära tuleb märkida Svetlana Kuljuse doktoritöö „Esoteerilised koodid M. Bulgakovi romaanis „Meister ja Margarita“ (eksplitsiitne ja implitsiitne romaanis), Tartu, 1998 (vene keeles) ning Juri Lotmani artikkel Dante ja Bulgakovi ruumikäsitlest „Märkusi kunstilise ruumi kohta“, *Semiootika (Труды по знаковым системам)*, 19. Tartu, 1986 (vene keeles).

Eestis on olnud sel teosel huvitav saatus. Kõnekas on juba ainuüksi fakt, et eestikeelne tõlge oli omal ajal üldse esimeseks “Meistri ja Margarita” raamatuväljaandeks. Juba seesama, tsensuuri poolt oluliselt kärbitud tekstivariant suutis leida eesti lugejate hulgas palju austajaid. Magistritöö raames on muu hulgas osutatud ka põhilistele kärbetele. Teisisõnu, eesti lugejale

on Bulgakov olnud väga lähedane kirjanik. Rääkimata üldse eestikeelsest bulgakovaaniast, ka teatrilaval. Kuigi päriselt vist ei saa Eestit veel võrrelda Venemaaga, kus see teos on muutunud täiesti eriliseks ja kirjandusüleseks nähtuseks.

I peatükk: Tekst sotsiaalses. Stalin

1.1 Bulgakov vs nõukogude süsteem

Bulgakovi puhul hämmastab ikka jälle see ausus ja põhimõttekindlus, mis Nõukogude Venemaal, iseäranis stalinlikul perioodil, tähendas reeglina kindlat hukku. Juba oma päevikus, mille OGPU 1926. a. mais läbiotsimise käigus konfiskeeris, on ta ühemõtteliselt avaldanud oma seisukoha Nõukogude võimu suhtes. Olgu vahemärkusena öeldud, et seda päevikut olevat huviga lugenud ka Stalin ja Molotov. „Mul ei ole vähimatki kahtlust, et need teisejärgulised slaavi riigid (*Bulgaaria –M.P.*), mis on niisama metsikud kui Venemaa, on väga hea pinnas kommunismile“ ... „Me oleme metsik, nõme ja õnnetu rahvas“ (Bulgakov & Bulgakova 2003, 35, 40). „...*Nikitina laupäevad (kirjanduslikud kogunemised –M.P.) on kopitanud, nõukogulik, orjalik rämps, millesse on paksult segatud juute*“ (Bulgakov & Bulgakova 2003, 57).

1926. a. septembris OGPU-s toimunud ülekuulamisel ütles Bulgakov midagi varjamata: „Kirjandusliku tööga hakkasin tegelema 1919.a. sügisel Vladikavkazi linnas, kus olid võimul valged. Kirjutasin valgete ajakirjandusele väikeseid jutte ja följetone. Oma teostes avaldasin ma kriitilist ja vaenulikku suhtumist Nõukogude Venemaasse. Valgete propaganda-organisatsiooniga ma seotud ei ole olnud, ettepanekut selles töötamiseks mulle tehtud ei ole. ... Minu sümpaatia kuulus tervenisti valgetele, nende taganemine oli minu jaoks kohutav ja arusaamatu“ (Bulgakov & Bulgakova 2003, 57).

Oma kriitilist suhtumist Nõukogude tegelikkusse on ta selsamal ülekuulamisel väljendanud järgmiselt: „Kuid minu meelelaad on satiiriline. Minu sulest tulevad lood, mis nähtavasti mõnikord puudutavad teravalt ühiskondlikke, kommunistlikke ringkondi. Ma kirjutan alati oma puhta südametunnistuse ajal ja nii, nagu ma näen! Nõukogudemaa elu negatiivsed nähtused köidavad minu tähelepanu, sest instinktiivselt näen ma neis oma toitepinnast (ma olen satiirik)“ (ibidem, 71) .

28. märtsil 1930. a. kirjutas Bulgakov NSV Liidu Valitsusele kirja, mille kõige olulisemad punktid on järgmised (Bulgakov & Bulgakova 2003, 88–92):

1. Pärast seda, kui Bulgakovi teosed pandi keelu alla, soovitati talle igalt poolt üht ja sedasama: kirjutagu autor „kommunistlik näidend“ (jutumärkides Bulgakovi esitatud tsitaadid) ning lisaks sellele pöördugu NSV Liidu Valitsuse poole patukahetsusekirjaga, milles ütleks lahti oma endistest, kirjandusteostes väljendatud vaadetest ja kinnitaks, et edaspidi hakkab ta töötama

nagu kommunismi ideele ustav kirjanik-kaasajooksik. Eesmärgiga pääseda tagakiusamisest, viletsusest ja vältimatust hukust finaalis. „Ma ei ole seda nõuannet kuulda võtnud. Vaevalt küll läheks mul korda näidata end NSV Liidu Valitsuse ees soodsas valguses, kui kirjutaksin valeliku kirja, mis kujutaks endast räpast ja liiatigi naiivset poliitilist trikki. Katseid kirjutada kommunistlikku näidendit ei ole ma üldse teinud, teades, juba ette, et selline näidend mul ei õnnestu. Minus maad võtnud soov teha lõpp minu kui kirjaniku kannatustele sunnib mind pöörduma NSV Liidu Valitsuse poole ausameelse kirjaga.“

2. Analüüsis oma ajaleheväljalõigete albumeid, leidis Bulgakov NSV Liidu ajakirjanduses oma kümneaastase kirjandusliku töö kohta 301 vastukaja. Neist 3 kiitvat, vaenulikke ja sõimavaid 298. Bulgakov teatab, et ta ei esita neid fakte soovist kaevata kriitikute peale või astuda mistahes poleemikasse. „Minu eesmärk on palju tõsisem. Ma tõestan, dokumendid käes, et kogu NSV Liidu ajakirjandus ja koos sellega kõik asutused, kellele on usaldatud repertuaari kontrollimine, on kogu minu kirjandusliku tegevuse aastate kestel üksmeelselt ja TAVATU RAEVUGA tõestanud, et Mihhail Bulgakovi teosed ei saa NSV Liidus eksisteerida.“

3. Bulgakov rõhutab tsensuurist vaba loomeõiguse hädavajalikkust. See on uskumatu, aga tõsi. 1930-ndal aastal, stalinlikus Nõukogude Liidus, avalikus kirjas NSV Liidu Valitsusele. „Võitlus tsensuuri vastu, milline see ka ei oleks ja millise võimu tingimustes see ka ei eksisteeriks, on minu kui kirjaniku kohus, nagu ka üleskutsed trükivabadusele. Ma olen selle vabaduse tuline pooldaja ja arvan, et kui mõni kirjanik võtaks tõestada, et talle seda vaja ei ole, siis sarnaneks ta kalaga, kes avalikult kuulutab, et ta ei vaja vett.“

4. Bulgakov kirjutab, et on MÜSTILINE KIRJANIK ning seetõttu ilmnevad tema satiirilistes jutustusetes mustad ja müstilised värvid, millega on kujutatud nõukogude elu-olu arvutuid jõledusi. Sellega on seotud ka sügav skepsis „minu mahajäänud maal toimuva revolutsioonilise protsessi suhtes, millele ma vastandan mulle armsa ja Suure Evolutsiooni –ning peamine – nende minu rahva kohutavate iseloomujoonte kujutamine, mis juba ammu enne revolutsiooni põhjustasid ränki kannatusi minu õpetajale, M. J. Saltõkov-Štšedrinile.“

5. Bulgakov nendib, et satiir on NSV Liidus absoluutselt mõeldamatu ning küsib siis: „Kas ma olen NSV Liidus mõeldav?“

6. Oma loomingu viimase eripärana toob ta välja vene haritlaskonna järjekindla kujutamise Nõukogude Venemaa elanike parima kihina. Muuhulgas ka kodusõja aastail vääramat

ajaloolise saatuse tahtel valge kaardiväe leeri sattunud aadlipäritoluga haritlasperekonna kujutamise „Sõja ja rahu“ traditsioonides. „Niisugune kujutamiskiis on igati loomulik kirjanikule, keda ühendavad haritlaskonnaga veresidemed.“

7. „Niisugune kujutamiskiis toob kaasa tõsiasja, et autor – hoolimata oma suurtest jõupingutustest TÕUSTA KIRETULT KÕRGEMALE PUNASTEST JA VALGETEST – tunnistatakse NSV Liidus koos oma tegelastega valgekaartlaseks, vaenlaseks, ja sellisena võib ta, nagu igaüks aru saab, end NSV Liidus mahakantud inimeseks pidada. Minu kirjanduslik portree on lõpule viidud ja see on ka minu poliitiline portree. Ma ei oska öelda, mida sügavalt kriminaalset võib selles leida, kuid ma palun ühte: ei maksa otsida midagi sellest väljaspool. Portree on koostatud täiesti kohusetruult. Ma palun Nõukogude Valitsusel võtta arvesse, et ma ei ole poliitikategelane, vaid literaat ja et kogu oma toodangu olen ma andnud nõukogude teatri lavale...“

Ametlik kriitika Bulgakovi aadressil oli massiivne, pidev ja koosnes suuremalt jaolt uskumatult vulgaarsest sõimust, mis vastas täielikult, ja pidigi vastama, kriitikute pädevusele kirjanduse valdkonnas. Et asi oleks lõpuni selge, fikseeriti „tõde“ ka kesksetes entsüklopeedilistes teatmeteostes. „Suuremas osas oma viimastest töödest kasutab Bulgakov nõukogude tegelikkuse diskrediteerimiseks ja väljanaermiseks selle varjukülgi. Taotluste selline iseloom asetab Bulgakovi kaasaegse vene kirjanduse äärmusparempoolsele tiivale, tehes temast meie ühiskonna paremkodanlike kihtide kunstilise väljendaja“ (Большая 1927, 26–27). Küllaltki arusaamatu kriitika, arvestades seda, et kodanlus kui klass pidi olema ammu likvideeritud. Kui aga silmas peeti Nõukogude võimu enda kultiveeritud uusrikaste e nepmanite kihti, siis selle ideoloogiaga oli Bulgakovil sama vähe pistmist kui bolševike omaga. Bulgakov on „üks eredamaid uuskodanliku ideoloogia väljendajaid. Omandas tuntuse nõukogude ülesehitustöö vastu suunatud pamflettidega („Saatuslikud munad“) ja romaaniga „Valge kaardivägi“, milles on tendentslikult varjatud valgekaartliku liikumise klassi- ja kontrrevolutsiooniline olemus, eesmärgiga näidata selle tegelasi kangelaslike ja ausate inimestena“ (Малая 1929, 880–881). Termin „uuskodanlik“ viitab juba selgelt nepmanitele, kellega, nagu öeldud, Bulgakovit mitte kuidagi siduda ei saa.

1.2 Bulgakov ja Stalin

Aastail 1918–1953 kujutas Nõukogude Venemaa endast, väiksemate kõikumistega, riiki üha süveneva sotsiaalse kontrolli ja tsensuuriga. 1930-ndate algusest saab aga rääkida juba totalitaarsest ühiskonnast, kõikehõlmavast kontrollist inimeste tegevuse üle, millele lisandus totaalne ajupesu. Mõistetavalt pälvisid erilise tähelepanu ühel või teisel põhjusel „kahtlased elemendid“ sh need, kelle sümpaatia oli „tervenisti kuulunud valgetele“.

Nõukogude režiimi tingimustes pidi kirjanik olema igal hetkel valmis arreteerimiseks ja läbiotsimiseks. Seega polnud põhimõttelist vahet, kas valitsevaid olusid kriitiliselt/irooniliselt portreeriv kirjatöö eksisteeris kodus kirjutuslaua sahtlis või oli juba esitatud avaldamiseks. Teisiti öeldes, ei olnud põhimõttelist vahet privaatse ja riikliku vahel. Kirjaniku kriitiline *habitus* tähendas talle igal juhul ülimat ohtu. Tänapäeval, tajutava ajalise distantsi tagant, on seda raske ette kujutada.

Siinkohal kerkibki üles Bulgakovi romaani „Meister ja Margarita“ **sotsiaalse konteksti** küsimus. See on küsimus sellest, mil määral võis kontekst mõjutada teksti? Nagu öeldud, võis igasugune kirjanduslik tekst suvalisel hetkel sattuda sotsiaalse konteksti, esmajoones julgeoleku, meelevalda. Seepärast pidi iga kirjanik hoolega valima iga sõna ja silpi, olgu see kasvõi sahtlisse kirjutatud.

Ent Nõukogude Venemaa tingimustes ei kujutanud sotsiaalne kontekst endast midagi stiihilist ja isereguleeruvat. Vastupidi, see omas kindlat struktuuri, oli rangelt tsentraliseeritud ning lõppkokkuvõttes tagasiviidav diktaatori isikuni. Siinkohal on tarvilik tähelepanu juhtida hämmastavale tõsiasi: kõikide tähtsamate kirjanike tööd, peale arvukate kriitikute ja referentide, vaatas Stalin läbi personaalselt. Juht oli oma isiku kunstilise kujutamise suhtes patoloogiliselt tundlik ja halastamatu nende suhtes, kes polnud vajalikul määral mõistnud diktaatori kordumatust. Seega, peaaegu kindlat seinat äärde saatmist tähendas kirjanduslik lugupidamatus Juhi enda suhtes.

Sellest tulenevalt muutus keskseks küsimus, milline oli Stalini isiklik suhtumine ühte või teise kirjanikku. Partei peasekretär, vaatamata haiglaslikule võimujanule ja kliinilisega piirnevale enesehinnangule, oskas eristada andetuid lakeisid andekatest isemõtlejatest. Bulgakov ei varjanud oma kuuluvust „endiste“ hulka, ent, eitades põhimõtteliselt Nõukogude võimu, ei kiirustanud ta oma usutunnistust reklaamima. Stalin teadis hästi, et Bulgakovil on eriline aura

tegelike loomeinimeste ringis. On mõistlik oletada, et Stalin lootis viimse hetkeni, et Bulgakov pühendab talle poliitiliselt korrektse ja kunstiliselt kõrgetasemelise oodi. Seetõttu võis Stalin tõepoolest oma ülimalt ambitsioonikates pürgimustes tagada talle eristaatuse. Bulgakov ise ei võinud sellest midagi teada. Tema jaoks oli lõpus kõige tähtsam elutöö, MM-i lõpetamine. Ja selles elutöös jäi talle kaks võimalust: Moskva kujutamine ilma Juhita, või siiski temast kirjutada, ent Juhti seejuures üle mängides (sellest tuleb juttu II-s peatükis). Valinud viimase variandi, on Bulgakov MM-is andnud Moskvast pildi, kus suur osa sotsiaalset on esitatud karnevali vormis. Elitaarset osa sotsiaalsest ja elitaarse osa kõige elitaarsemat osa pole esmapilgul aga üldse käsitatud (vrd Сухих 2004 a). Ometi on ta suutnud seda mitmel korral filigraanselt teha.

Õeldu võimaldab esialgu sedastada üht: stalinlik sotsiaalne kontekst Bulgakovi teksti ümber on viimase kujunemisele avaldanud kaalukat mõju. Paradoksaalselt, on tõenäoline, et sellise vägivaldse konteksti eeldatavalt destruktiivne toime, vajadus pidevalt rääkida mõistukeeles ja sümbolite kaudu, on hoopis kaasa aidanud maailmaklassika kullafondi kuuluva teksti loomisele. Sotsiaalse konteksti surve sunnib kirjutama ridade vahele ning see muudab teksti reeglina nauditavalt tihedaks ning pakub piisavalt avastamisrõõmu.

Bulgakov arreteeriti tõenäoliselt esimest korda juba 1920. a. Kaukaasias (Belobrovtseva & Kuljus 2007, 86) ning otsiti läbi, nagu eelpool mainitud, 1926. a. mais Moskvast. Hiljem sai kirjanikule osaks veel mitmeid ülekuulamisi, esialgu veel suhteliselt „leebetes“ oludes, mil Stalini diktatuur alles kogus jõudu. Esmapilgul jällegi paradoksaalne, võib-olla seletatav Bulgakovi ja Stalini omapäraste suhetega: terrorist tiinetel kolmekümnendatel Bulgakovit teadaolevalt ei arreteeritud, ei kuulatud üle, ei otsitud läbi. Pealegi, läbiotsimine polnud tingimata vajalik. Bulgakovi ja teiste, mitte väga arvukalt esindatud vabamõtlejate ümber tiirles hulganisti palgalisi ja priitahtlikke informaatoreid, kes regulaarselt „teatasid kõike mida vaja sinna kuhu vaja“.

Bulgakovi ja Stalini vahel käis üle kümne aasta (1929–1940) ülimalt pingeline psühholoogiline heitlus. Mõlemad mõistsid suurepäraselt, et tegemist on tugeva vastasega. Muidugi oli see võitlus ebavõrdne: kõik reaalspoliitilised hoovad olid Stalini käes, kirjaniku arsenalis kuulusid üksnes eetilis-kõlbelised argumendid.

Sageli räägitakse Stalini „erilisest suhtumisest“ Bulgakovisse. Selle üle arutledes soovivad mõned autorid tähelepanu pöörata kolmele väga tähtsale asjaolule (Lossev 2003 a, 9–11). Esiteks jättis Stalin kirjaniku ellu. ... türanni piiramatu võimutäiuse, absoluutse seadusetuse ja ennekuulmatu verejanu tingimustes on avaliku, sealjuures veel loominguliselt aktiivse ja alistumatu vaenlase ellujätmine täiesti erakordne nähtus.³

Teiseks oskas Stalin vääriliselt hinnata Bulgakovi annet. Asi ei olnud selles, et Stalinile meeldis näidend „Turbinite päevad“, kuigi ka sellel oli oma jagu tähtsust, vaid selles, et juht mõistis, tunnetas kirjaniku võimsat loomepotentsiaali, tema erilist, silmapaistvat andekust. Kolmandaks tahtis Stalin Bulgakovi annet oma eesmärkidel ära kasutada, et siis kirjanikku täielikult „sotsialismi“ hüvanguks „ümber kujundada“. Uurijad on täiesti tõeselt kindlaks teinud, et VK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo võttis seitsmel (!) korral vastu otsuse Bulgakovi teoste kohta. See on vaieldamatult erakordne juhtum ja tähendab ainult ühte: kirjanikku jälgisid pikemat aega pingsa tähelepanuga nii Stalin ja tema parteiapparaat kui ka poliitiline jälitus, millest annavad tunnistust praeguseks avanenud OGPU arhiivimaterjalid. „Turbinite päevade“ suure edu ja näidendi lavale pääsemise fakti enda mõjul valdas Bulgakovit mõneks ajaks „muretu rahulolu“. Mingid lootused Stalini peale säilisid tal ka järgnevatel aastatel, kui tagakiusamine ajakirjanduses võttis koletu ulatuse. „Romaan saatanast“ (Meistri ja Margarita esimene pealkiri) laseb seda aimata juba oma esimestes redaktsioonides, romaani hakkas Bulgakov kirjutama 1928. aastal just vastuseks julmale tagakiusamisele.

„Seos“ Bulgakov ja Stalin (või Stalin ja Bulgakov) kasvaski välja „Turbinite päevadest“. Stalini positiivne arvamus (mis oli mõistagi vormistatud Poliitbüroo otsusena) „Turbinite päevade“ lavastamise kohta Moskva Kunstiteatris oli sõna otseses mõttes kõigile tõeline üllatus. Bulgakovi uurijad ei suuda seniajani leida sellele tavatule otsusele argumenteeritud seletust. Ometi on vastus küllalt lihtne, kui käsitleda seda küsimust ajaloolisel ja poliitilisel tasandil.

Kahe poliitilise rühmituse (Stalin, Rõkov, Vorošilov jt. ühelt poolt ning Trotski, Zinovjev, Kamenev jt. teiselt poolt) vihase võitluse tingimustes oli Stalinile tähtis näidata end partei

³ J. Allik kirjutab samas võtmes: Kodusõda läbi valgekaartlase silmade näinud kirjanike saatus oli N. Liidus ühene: mahavaikimine, keelustamine, emigratsioon või vangilaager. Bulgakovile ei langenud lõplikult oskaks nimetatud repressioonidest ühtegi. 1963. aastal ilmunud keskkoolide kirjandusõpiku peatükis „Kodanlik kirjandus“ on näidetena nõukogude võimu veendunud vaenlastest nimetatud nelja kirjanikku: Zamjatinit, Klugevit, Klõtškovi ja Bulgakovit. Kaks neist olid vangis, peagi hukati; üks viibis emigratsioonis, Bulgakov töötas aga N. Liidu esiteatris, Moskva Kunstiteatris, lavastaja assistendina (Allik 2008, 22).

suurriikliku tiiva juhina, kes võitleb rahvavaenuliku tiiva vastu, ning nii ta tegigi. Parajasti sattus „ette“ näidend „Turbinite päevad“. Sobivamat võimalust oma „suurriiklikkuse“ demonstreerimiseks oleks olnud raske leida. Pealgi ei riskinud Stalin millegagi: näidendit lubati lavastada ainult Moskvas ja ainult Kunstiteatris. See-eest oli aga poliitiline vastukaja tohutu (Lossev 2003).

Kui 1929.a. aprillis keelati ära „Turbinite päevade“ edasine lavastamine Moskva Riiklikus Kunstiteatris, oli kirjanik seatud väljapääsmatusse olukorda: „Turbinid“ olid olnud Bulgakovi põhiliseks sissetulekuallikaks.

1929. aasta sügisel ei lootnud ta enam kellegi abile. Bulgakovi hingeseisund oli ränk ja masendatud. Kuid selle põhjuseks ei olnud mitte niivõrd kartus, et ta võidakse arreteerida, kuivõrd tema kui kirjaniku olukord: Bulgakovi näidendeid ei etendatud, ühtki rida tal avaldada ei lubatud.

Mõistetavalt jõudis informatsioon Bulgakovi rängast moraalsest ja füüsilisest seisundist Stalini kõrvu. Seda võib näha vestlustest, mida kirjanikega regulaarselt peeti loomingulist tegevust kontrollivate ametnike kabinetides. Bulgakov kohtus Kunstide Peavalitsuse esimehe L. M. Keržentseviaga. Vestlusest tuli täiesti selgelt välja Stalini plaan kirjanik „kodustada“: oma endiseid teosed tuleb Bulgakovil unustada ja asuda kirjutama uusi, mõistagi selliseid, mis Juhile sobivad. Mehhanism oli lihtsamast lihtsam, kuid see tegi kirjaniku olukorra veelgi raskemaks. Nüüd oli Bulgakovi kallale asunud tõsiselt, teda töödeldi sihikindlalt, läbimõeldult ja intensiivselt. Oli selgemast selgem: riigi juhtkond ei taha tõrksat andekat kirjanikku ainuüksi enda poole võita, vaid tahab temast teha ka aktiivse võitleja uue elu eest.

Survet kirjanikule ei avaldatud üksnes liberaalsete meetoditega. Kasutati muidki mõjutamisvahendeid, muuhulgas ka šantaaži. Bulgakovi korteril hoidsid pidevalt silma peal organite salajased kaastöölised, kes kuulusid ajakirjanike, näitlejate ja muu seltskonna hulka. Bulgakov nägi nad läbi, kuid oli sunnitud mängu „korrekselt“ kaasa tegema. Muidugi sai Bulgakov aru, et piiramisrõngas kaua elada ei ole mõeldav. Seda enam, et isegi lähedased sõbrad ei suutnud teda alati mõista ning soovitasid „alla anda“.

1930. a. märtsis saatis Bulgakov eelpooltoodud kirja NSV Liidu Valitsusele, millele järgnes Stalini (kuri)kuulus telefonikõne Bulgakovile 1930. a. 18. aprillil. Kõne enda kohta on säilinud mitmeid versioone, kõige autentsemaks peetakse J. Bulgakova oma (Булгакова 1990, 299–300):

„Mihhail Afanasjevitš Bulgakov?“ // „Jah, jah.“ // „Kohe räägib teiega seltsimees Stalin.“ // „Mis? Stalin? Stalin?“ // Samas kuulis ta ilmse gruusia aktsendiga häält. // „Jah, teiega räägib Stalin. Tere, seltsimees Bulgakov.“ (Või Mihhail Afanasjevitš.) // „Tervist Jossif Vissarionovitš.“ // Me saime teie kirja kätte. Lugesime seda seltsimeestega. Te saate sellele soodsa vastuse... Aga võib-olla tõesti – Te palute luba sõita välismaale? Milles siis asi, kas me oleme teid väga ära tüüdanud?“ // M. A. (Mihhail Afanasjevitš – M. P.) ütles, et niisugune küsimus oli talle sedavõrd ootamatu (ja ega ta helistamistki osanud oodata), et sattus segadusse ja vastas alles pärast pausi: // „Ma olen viimasel ajal väga palju mõelnud selle üle, kas vene kirjanik saab elada väljaspool kodumaad. Mulle tundub, et ei saa.“ // „Teil on õigus. Mina arvan ka nii. Kus te tahate töötada? Kunstiteatris?“ // „Jah, oleksin tahtnud küll. Kuid ma rääkisin ja mulle öeldi ära.“ // „Teie andke siiski sinna avaldus sisse. Mulle tundub, et nad nõustuvad. Me peaksime teiega kohtuma ja juttu ajama.“ // „Jah, jah! Jossif Vissarionovitš, mul oleks väga tarvis teiega rääkida.“ // „Jah, tuleb leida aega ja kohtuda, tingimata. Aga praegu soovin ma teile kõike head.“⁴

Bulgakovi kohtumist Staliniga ei toimunud mitte kunagi (kui mitte arvestada neid, millest on juttu magistritöö lisades).

1939-ndal tellis Moskva Kunstiteater Bulgakovilt näidendi Stalinist Stalini 60-ndaks juubeliks. Bulgakov kirjutas lavateose nimega „Batum“. Teatrikritikud kasutasid näidendi hindamiseks ülivõrdeid, ent ... see keelati ära.

Enne Bulgakovi surma, alates oktoobrist 1939, külastas teda mitmel korral tollane Kirjanike Liidu esimees A. Fadejev, kes teadaolevalt polnud varem Bulgakoviga tuttav. Uurijad on põhjendatult oletanud, et korralduse suhelda tollal juba parandamatult haige Bulgakoviga andis Fadejevile Stalin isiklikult (Яновская 1983). Fadejevit, siis veel talendikat kirjanikku, vapustas Bulgakovi loominguline haare ning mõistetavalt jagas ta oma muljeid Staliniga. On igati mõistlik oletada, et kahe kirjaniku kohtumised mõjutasid mingil määral diktaatori suhtumist Bulgakovisse. 15. märtsil, viis päeva pärast kirjaniku surma, sai J. Bulgakova Fadejevilt kirja, milles peale kaastundeavalduse lesele sisalduvad ülimalt tähelepanuväärsed read (Яновская 1983, 231):

„Inimesed poliitikas ja kirjanduses teavad, et tema“ – nii kirjutas Bulgakovist Fadejev, – „oli inimene, keda ei rõhunud elus ega loomingus poliitilise vale taak. Tema tee oli siiras ja orgaaniline ning selles, et ta oma loometee alguses (ja mõnikord ka hiljem) ei näinud kõike nii nagu see oli tegelikult, pole midagi imelikku. Oleks olnud halvem, kui ta oleks teeselnud.“

⁴ Vt lisa 1 ja 2, millistest nähtub, kui peenelt on Bulgakov suutnud paroodilises žanris hiljem tabada telefonikõne sotsiaalset konteksti: Stalinile *tundus*, et Kunstiteater nõustub Bulgakovit tööle võtma ja võib ette kujutada, millise õhinaga teatri juhtkond Juhi tundmusi jagas.

Kellest käib jutt? Mingil määral oli Fadejevil voli rääkida kirjanike, ent kindlasti mitte poliitikute nimel. See oli mõeldamatu. Järeldus saab olla ainult üks: vastav lõik kirjas on formuleeritud Stalini enda poolt. „Hämmastavad read kirjanikust, kes ei „teeselnud“, heidavad valgust hegemooni tumedasse hinge, kes levitas hirmu ja laimu ning karmikäeliselt kasvatas orje ja pugejaid. Ning keda – nii tuleb välja – hüpnootiliselt kiskus inimese poole, keda – Stalin teadis seda salakaebuste põhjal – „ei rõhunud elus ega loomingus poliitilise vale taak“ (Яновская 2007).

1.3 Bulgakov, Stalin, Molière

1929. a. sügisel alustas ning sama aasta 6. detsembril lõpetas Bulgakov näidendi „Pühameeste sepitsused“ kirjutamise. Moskva Kunstiteatri kirjandus- ja repertuaarikomitee istungil 1930-nda aasta jaanuaris on muu hulgas märgitud, et autor tahtis kirjutada näidendi Molière'ist kui kirkast geeniusest, keda surus maha pühameeste must klann, kusjuures viimaseid mahitas täielikult kuninga absoluutne, lämmatav jõud (Lossev 2003 b, 497). Komitee seisukoht pole siiski päriselt põhjendatud, sest kuningas oli algselt see jõud, kes kirjanikku toetas katoliku kiriku tagakiusamise eest. Tähtsam on hoopis muu. Näidendi lõpus laseb Bulgakov Molière'il ja Bouton'il maha pidada järgmise dialoogi:

Molière: Tüürann! Despoot! //Bouton: Kellest te räägite, peremees?// Molière: Prantsusmaa kuningast...// Bouton: Olge vait! // Molière: Kuningas Louis Suurest! Tüürannist! // Bouton: Kõik on läbi. Meid puuakse üles. // Molière: Oh, Bouton, täna oleksin hirmust peaaegu surnud. Kuldne ebajumal, aga silmad, kas sa usud mind, need on tal rohelistes nagu smaragd! Mul tuli külm higi kätele. Kõik ümberringi ujus, käis kuidagi viltu, üks külge ees... Ma taipasin ainult üht – nüüd ta litsub mu laiaks! Puuslik ... Kogu elu olen ma tal taldu lakkunud ja mõelnud ainult üht – ära litsu mind laiaks! Ja nüüd ikkagi – litsub. Tüürann! Despoot! ... Mille eest? Kas tead, täna hommikul veel küsisin tema käest: Mille eest? Mitte ei saa aru.... Ma ütlesin talle: Majesteet, ma vihkan selliseid tegusid, ma protesteerin, mind on solvatud, Teie Majesteet, ma palun teid, selgitage mulle....Olge nii lahked.... Võib-olla olen ma teile liiga vähe pugenud? Liiga vähe roomanud? Majesteet, kus te veel leiate teise niisuguse tallalakuja nagu Molière? ...No ütle mulle, Bouton, mille eest? „Tartuffe'i“ eest? Tema pärast olen ma ennast nii palju alandanud. Lootsin leida liitlase. Leidsin ikka paraja! Ära lõmita, Bouton! Vihkan kuninglikku terrorit!.... (Bulgakov 1990 a, 318; 1993, 215–216).

Selgemalt on raske öelda. „Pühamehed“ ise (kirjanduskriitikud jms) märkisid kirjas Stalinile ja Molotovile: „Kuigi vihjed on antud ähmaselt, on poliitiline mõte, mille Bulgakov on oma näidendisse pannud, piisavalt selge, kuigi võib-olla suurem osa vaatajaid ei märkagi neid

vihjeid. Ta tahab vaatajas esile kutsuda mõtet analoogiast kirjaniku seisundi vahel proletariaadi diktatuuri ajal ja Louis XIV „kuningliku terrori“ ajal (Lossev 2003 b, 530).

Tegelikult tekstis „kuninglikust terrorist“ ei räägita, küll aga „seadusetust türanniast“ (*bessudnaja tirannija*) (Bulgakov 1990 a, 318). Sellega on Bulgakov juhtinud tähelepanu 1930-ndate Nõukogude Venemaa olulisele/valulisele probleemile: seadusetusele. See ei tähendanud seaduste puudumist e *anoomiat* Durkheim'i⁵ tähenduses. Seadused olid olemas. Küsimus oli selles, et diktaator oli reserveerinud endale voli mitte ainult seadusi, vaid ka keskseid ideoloogilisi kaanoneid oma suva järgi tõlgendada. See lõi, ja pidigi looma, määramatuse ning sellest tuleneva üleüldise ebakindluse ja hirmu tunde, iseäranis ühiskonna kõrgemates kihtides.

Kummati näidendit mõned korrad isegi mängiti ning alles siis keelati ära. Täpsemalt, „Molière'i“ mängiti Kunstiteatris 1936 a. kaheksa korda kuni hävitava retsensioonini, pärast mida näidend repertuaarist kustutati. Veelgi kummalisem, Bulgakovit ei arreteeritud ega saadetud laagrisse. See asjaolu lasi Stalinit järjekordselt paista heatahtliku Peremehena, kes vaatab läbi sõrmede kirjanike vallatustele. Võimalik, et kogu lool oli veel mingi nüanss. Seda, et ta on türann, teadis Stalin isegi. Muidugi polnud meeldiv seda Bulgakovi suust kuulda. Ent näidendist järeltub muudki. Kõigepealt see, et türann oli kõikvõimas ning Molière oli teinud temaga kunagi, vaatamata erimeelsustele vabaduse küsimuses, riskiga piirnevat koostööd. Ja selliste implikatsioonide vastu ei saanud Stalinil midagi olla.

1.4 Seni publitseerimata fragment MM-is: Stalin tuleb lavale

Teatavasti avaldati MM 1966–67-ndal aastal tugevate kärbetega. Hiljem on romaan väidetavalt avaldatud täismahus. Ometi ei ole publitseeritud teksti autentsuse küsimus lõpuni selge. Belobrovtseva ja Kuljus on oma „Kommentaaries“ esitanud rubriigi „Uurimusliku kirjanduse „fantoomsed“ kihid“. Mainitud rubriiki kuulub autorite arvates ka „V. Lossevi kontseptsioon, mis käsitleb Wolandi lauset väidetavalt romaani „viimasest redaktsioonist“: „tal on mehine nägu, ta teeb oma tööd õigesti ja üldse on siin kõik lõpetatud. Teele!““ (Belobrovtseva & Kuljus 2007, 51). Asi läheb veelgi keerulisemaks kui autorid jätkavad: „On

⁵ Anoomia. Durkheim ja Merton on nimetanud anoomiaks normitust ehk normide puudumist. Käitumine, mis rikub ühel või teisel määral norme, sünnitab anoomilist seisundit ühiskonnas (Merton 1968, 189).

selge, et see kuulub Vorobjovi mägedel toimunud stseeni, mil Wolandit ja tema kaaskonda ründab lennukite lüli ... Kuid mingeid tõestusi, et Bulgakovi romaanis istub lennuki roolijuhise⁶ taga Stalin, kommenteerija muidugi tuua ei suuda“ (ibidem).

Küsimus on selles, et mingist „lennukite lülist“ ja rooli taga istuvast Stalinist Lossev ei räägi. On kaks võimalust. Esiteks, autoritele on teada veel mingi tekst, millest seni pole midagi teada. Teiseks, tegemist on Lossevi vale tõlgitsusega Belobrovtseva ja Kuljuse poolt. Mõistlik on eeldada viimast varianti.

See pole aga kaugeltki kõik. Diskursusse sekkub veel üks Bulgakovi uurija, B. Sokolov. Viimase kommentaarides MM-ile sisaldub järgmine, väidetavalt Bulgakovile kuuluv, ent seni publitseerimata lõik:

Nüüd tekkis kaugel linna taga tume täpp ja hakkas lähenema talumatu kiirusega. Paar kolm hetke ja punkt välgatas, hakkas paisuma. Selgelt oli kuulda, et õhk nuksub ja uriseb. //„Ehhee“, ütles Korovjev, „meile tahetakse nähtavasti vihjata, et jääme siia liiga kauaks. Aga kas te ei lubaks mul, *messire*, veelkord vilistada?“ //„Ei“, vastas Woland, „ei luba“. Ta tõstis pea, silmitses teraselt võlukiirusel kasvavat punkti ja lisas: „Tal on mehine nägu, ta ajab õigesti oma asja, ja üldse on siin kõik lõppenud. Meil on aeg.“⁷

Seega on kaks prominentset Bulgakovi spetsialisti, B. Sokolov ja V. Lossev, pakkunud üldjoontes ühesuguse versiooni seni publitseerimata fragmendi kohta romaanis. Ühelt poolt on Belobrovtseval ja Kuljusel õigus olla skeptiline, sest täpseid viiteid algallikale Sokolov ja Lossev tõepoolest ei esita. Teiselt poolt on täiesti võimatu, et kaks tippuurijat oleksid kõnesoleva fragmendi välja mõelnud. Põhjus võib olla selles, et nimetatud fragmenti ei ole veel mingitel põhjustel kantud kanoonilisse kirjanduslikku „katastrisse“ (Käärik 2015).

Rohkem kui autentsus, tekitab küsimusi kõnesoleva tekstilõigu sisuline pool. Wolandi tekst koosneb kolmest lausest, millest iseseisvat tähendust kätkeb ainult teine. Selles sisaldub esiteks (osaline) hinnang Stalini isikule („tal on mehine nägu“) ning teiseks hinnang Stalini

⁶ Tõlkija *lapsus*, vene keeles *штурвал*: rooliratas (vrd B&K 2006, 73).

⁷ Тут вдалеке за городом возникла темная точка и стала приближаться с невыносимой быстротой. Два-три мгновения, точка эта сверкнула, начала разрастаться. Явственно послышалось, что всхлипывает и ворчит воздух.

-Эге-ге,- сказал Коровьев,- это, по-видимому, нам хотят намекнуть, что мы излишне задержались здесь. А не разрешите ли мне, мессир, свистнуть еще раз?

-Нет, - ответил Воланд, - не разрешаю. - Он поднял голову, всмотрелся в разрастающуюся с волшебной быстротой точку и добавил: - У него мужественное лицо, он правильно делает свое дело, и вообще все кончено здесь. Нам пора! (Соколов 2007 б, 461–462).

tegevusele tervikuna („ta ajab õigesti oma asja“). Jättes kõrvale esimese, on selge, et teine hinnang ei saanud peegeldada Bulgakovi tegelikku seisukohta. Tegemist on mõistatusliku vastuoluga, mille põhjused võisid olla, peale kõige muu, puhtisiklikku laadi. Välistada ei saa võimalust, et Bulgakov on sellesse lõiku peitnud ülipeene ja raskesti dešifreeritava iroonia (ibidem).

Käesoleva magistritöö raamesse ei kuulu, nagu algul märgitud, romaani sisuliselt ammendamatu semiosfääri käsitus. MM-i filosoofilisi, kulturooloogilisi ja semiootilisi aspekte hõlmatakse, kasutades Martin Lutheri väljendit, nii vähe kui võimalik ja nii palju kui vajalik. Seoses eelpool arutatuga on autor siiski sunnitud põgusalt riivama küsimust Wolandi algkujust. Mitmed autorid on selleks pakkunud Leninit, mitmed koguni Stalinit ennast (Belobrovtseva & Kuljus 2007, 282). Seoses Stalini kui pretendendiga Wolandi prototüübi kohale tuleb aga paratamatult arvestada väga reaalse võimalusega, et vaieldav ja seni publitseerimata lõik on olemas ning autentne. Ja sel juhul langeb ära variant Woland-Stalin. See oleks ka ainus kord, kus Stalin tuleb ühemõtteliselt lavale, suhteliselt väärikas, ehkki ambivalentsses rollis: kõikvõimsa ja sotsiaalset õiglust kehtestava Saatana soosikuna (Käärrik 2015). Iseasi, kuidas see roll Stalinile endale oleks meeldinud (meeldis?!). Sest kõigele vaatamata on tegemist ikkagi Saatanaga.

II peatükk: Sotsiaalne tekstis. Moskva

2.1 Ajaloolised eliidid oma kuritegelikus headuses

Enne kui asuda eliidiküsimuse juurde Moskvast, on otstarbekas lühidalt meenutada mõningaid sotsioloogilisi eliidikäsitlusi.

Vilfredo Pareto on seisukohal, et eliidi (*la classe eletta*) moodustavad inimesed, kes näitavad mingil tegevusalal parimaid tulemusi. Eliidi jaguneb omakorda kaheks: valitsev eliit (*la classe eletta di governo*) ja mittevalitsev eliit (*la classe eletta non di governo*). Viimase moodustavad üldjuhul majanduseliit ja loominguline eliit. Valitsev/poliitiline ning majanduseliit on omavahel orgaaniliselt seotud ning alluvad ühesugustele tsüklilistele muutustele (Pareto 1923, § 2027 – 2034; Käärik 2013, 85). Pareto muutis oma käsitluse hiljem paindlikumaks, täpsustades, et mitte alati ei kuulu eliiti asjakohaselt kõige võimekamad. Mängu tulevad perekonnasidemed, tutvused, jõukus jms. Eeskätt käib see valitseva e poliitilise eliidi kohta. Viimasesse koonduvad reeglina inimesed, kel on kalduvus manipuleerida, kavaldada, genereerida uusi ideid. Pareto kasutab nende tähistamiseks terminit „emarebased“ (*le volpi*). Ent poliitilisse eliiti võib kuuluda ka indiviide, kes on alalhoidlikud ja kalduvad kergesti kasutama jõudu. Pareto nimetab neid „isalõvideks“ (*i leoni*) (Pareto 1923, § 2178; Käärik 2013, 85). Majanduses on emarebaste ja isalõvide analoogideks vastavalt spekulandid (*i speculatori*) ja rantjeed (*i godenti una rendita*) (Pareto 1923, § 2233–2235; Käärik 2013, 86).

Kui püüda kohaldada Pareto skeemi stalinlikule režiimile, tekivad teatud raskused. Tegemist oli kahtlemata „isalõvidest“ koosneva eliidiga, ent see eliit oli staatiline, teisisõnu puudus eliidiringlus, mis seisneb „emarebastest“ ja „isalõvidest“ moodustunud eliitide pidevas vaheldumises. Seega võib öelda, et Pareto käsitlus on siin rakendatav mööndustega.

Pierre Bourdieu jagab domineeriva klassi (*classe dominante*) kaheks fraktsiooniks: suure majanduskapitali omanikeks e tegelikuks võimueliidiks ning sellele allutatud suure kultuurilise kapitali omanikeks e intellektuaalseks eliidiks (Bourdieu 2003, 23; Käärik 2013, 291). Bourdieu käsitlus on põhimõtteliselt sarnane Marxi omaga.

Pitirim Sorokin on uurinud valitsevate/poliitiliste eliitide kuritegelikku mentaliteeti ja käitumist. Kõige olulisemad momendid on Sorokin lühidalt kokku võtnud järgnevas:

1) Kui valitsejate moraali ja mentaliteeti ning nende oma, keda nad valitsevad, mõõta ühe ja sama mõõdupuuga (mitte kasutades topeltstandarte), selgub, et valitsejate kõlblus ja vaimsed võimed kannavad rohkem mentaalse ja moraalse skisofreenia tundemärke, kui seda võib täheldada rahva hulgas tervikuna.

2) Valitsevate gruppide seas on proportsionaalselt rohkem, võrreldes valitsetava rahvaga tervikuna, nii andekaid kui vaimselt mahajäänuid. Proportsionaalselt rohkem kui valitsetava rahva hulgas, leidub valitsevas kihis isiksusi, kel on kalduvus domineerida, agressiivseid, üliegoistlikke, julgeid ja avantüristlikke natuure, julmi ja tundlikkuse kaotanud inimesi, silmakirjatsejaid, petiseid ja küünilisi mahhinaatoreid.

3) Valitsevate gruppide käitumine on teiste ühiskonnakihtidega võrreldes kuritegelikum ja moraalitum.

4) Mida suurem, absoluutsem ja jäigem on valitsejate, poliitiliste liidrite, äri-, ametiühingute ja muude organisatsioonide tippametnike võim, seda korrumpeerunumad ja kuritegelikumad on need inimgrupid.

5) Mida enam piiratakse poliitikute ja ametnike võimu, seda vähem kuritegelikuks muutuvad nende teod: kvalitatiivselt (väheneb raskete kuritegude osakaal) ja kvantitatiivselt (langeb kuritegude üldarv).

Sorokin kinnitab, et need seisukohad ei käi ainult autokraatlikku tüüpi valitsejate, vaid ka demokraatide kohta, kuigi esimeste ja teiste vahel on erinevusi, mis väljenduvad punktides 4 ja 5.

Sorokin rõhutab, et toodud abstraktsed üldistused omandavad tõsiseltvõetava tähenduse alles siis, kui neid kinnitavad konkreetsete empiirilised andmed. Autorile teadaolevate ja kättesaadavate allikate põhjal tehtud arvutused näitavad, et 20 kuni 90 protsenti Inglismaa, Prantsusmaa, Austria, Venemaa, Iraani, Bütsantsi, Türgi, Saksamaa, Itaalia, Rooma impeeriumi, Jaapani, Araabia dünastiate ja inkade impeeriumi kuningaid (tsaare, šahhe, sultaneid, imperaatoreid jne) on süüdi kõige rängemates kuritegudes: isa, ema, vendade, õdede, abikaasade mõrvas. Samas kõigub taoliste kurjategijate osakaal valitsetava elanikkonna hulgas 8 ja 2000 vahel 100 000 elaniku kohta, teisisõnu, viimaste hulgas küünib taoliste kurjategijate osakaal halvimal juhul 2 protsendini (Sorokin 1992, 218–219; Käärik

2013, 200–201). Sorokini esitatud andmed on kahtlemata šokeerivad, ent on hästi kohaldatavad stalinlikule Nõukogude Liidule.

2.2 Ühiskond ilma poliitilise eliidita

Nõukogude Venemaal eksisteeris pärast Oktoobripööret 1917. a. reaalselt ainult üks eliit, **poliitiline eliit**, mis koosnes bolševike/kommunistide partei kitsast ladvikust, täpsemalt poliitbüroost. Mingit iseseisvat majanduseliiti ei saanud olla sellel lihtsal põhjusel, et kõiki majanduslikke ressursse, kogu rahvuslikku rikkust haldas *de facto*, mitte *de jure*, mainitud poliitiline e valitsev eliit. Tõsi, mingil määral sõltumatuks **majanduslikuks** jõuks/eliidiks võib pidada 1920-ndatel *uue majanduspoliitika* (NEP) tingimustes tekkinud uusrikaste e *nepmanite* kihti, mis aga likvideeriti 1920-ndate lõpul Stalini poolt kui ajutine, kapitalistlikule turumajandusele tehtud järeleandmine. Aastat 1929 võib ühtaegu nimetada stalinliku perioodi alguseks N Liidus. Just samal ajal alustab Bulgakov MM-i kirjutamist, mida võiks nimetada väga endeliseks kokkusattumiseks.

MM-i tähelepanelikult lugedes selgub üllatav tõsiasi, et Bulgakov ei käsita oma romaanis Moskva poliitilist eliiti, tema mentaliteeti ja eluviisi, vähemalt suures plaanis mitte. Niimoodi nagu Bulgakov tahtis kirjutada, polnud võimalik, teistmoodi ta aga ei tahtnud. Seega oli kirjanikul teoreetiliselt kolm võimalust. Esimene võimalus, valetada ja kirjutada poliitiliselt korrektset. Teine võimalus, kirjutada poliitilisest eliidist allegoorilises *resp* karnevalivõtmes. Riskantne võimalus, sest erinevalt oma staabist (Max Weberi tähenduses) oli Stalin tavatult hea ekspert kõikvõimalike mõistukõnede dešifreerimisel. Jäi kolmas võimalus, mitte kirjutada Moskva poliitilisest eliidist isegi karnevalivõtmes – laias plaanis. Teha üksnes üksikuid elegantseid vihjeid, soovitavalt mitte Juhi enda aadressil. Ja kui, siis tõepoolest elegantseid. Bulgakov valis kolmanda võimaluse. Tekkis äärmiselt huvitav situatsioon. Nõukogude ühiskonda selle stalinlikus versioonis kujutatakse karnevalivõtmes, ent ilma poliitilise juhtkonnata. Ja kui isegi tehakse üksikuid vihjeid, siis nii, nagu poleks sellel juhtkonnal üldjuhul juhti. Ühest küljest võib sellist ideed tõlgendada erilise karnevalivõttena. Teisest küljest jätab selline eksperiment arukale lugejale võimaluse endalt küsida: kui MM-is on karnevalil nii kurvad silmad, kes võiks olla karnevali peremees? Kui karneval toimub nii ärahirmutatud, näruses ja vaeses riigis, mida oletada selle riigi juhtkonna ja juhi kohta?

Moskva stalinliku poliitilise eliidi kohta leiame ilusa ja isegi mitte väga varjatud vihje 23-ndast peatükist „Saatana suur ball“. Ballikülaliste galerii oli igati esinduslik (kas ka sotsioloogilises mõttes: elitaarse ja kuritegeliku maailma juhuvalim?): kuningad, hertsogid, kavalierid enesetapjad, mürgisegajad, võllaroad, kupeldajad, vangivahid, valemängijad, timukad, pealekaebajad, reeturid, hullud, nuhid, võrgutajad (MM 316). Igal juhul oli tegemist isikutega, „kelle võimu ulatus oli omal ajal tohutu“ (MM 296). Siiski torkab enim silma kaks kategooriat elitaarseid kurjategijaid: mürgitajad ja liiderdajad.

Trepist tulid üles kaks viimast külalist. // „See on ju üks uus tegelane,“ ütles Korovjev, vidutades prilliklaasi taga silma. „Jaa, jaa muidugi. Azazello külastas teda kunagi ja sosistas talle konjakiklaasi taga kõrva nõuande, kuidas lahti saada ühest mehest, kelle paljastusi tal oli põhjust kangesti karta. Ja siis andis ta oma tuttavale, kes oli temast sõltuv, käsu pritsida kabineti seinu mürgiga.“ // „Mis ta nimi on?“ küsis Margarita. // „Tõtt-öelda ei tea ma seda veel isegi,“ vastas Korovjev, „peab Azazello käest küsima.“ // „Ja kes on temaga kaasas?“ // „See on toosama kuulekas alluv. Ma olen vaimustatud!“ hüüdis Korovjev kahele viimasele tulijale (MM 316–317).

Sõnapaar „uus tegelane“ lubab kõigepealt oletada, et tegemist on persooniga, kes eristub (koos oma kaaslasega) teistest, ajaliselt enam distantseeritud tegelastest. Teisisõnu, tegemist on isikuga, kelle kuriteod peavad olema üsna värsked. Seda kinnitab Korovjevi ütlus, et ta isegi ei tea veel kurikaela nime. „Uus tegelane“ polnud keegi muu kui NKVD ülem (1934 juuli kuni 1936 september) Genrihh Jagoda (*Jenohh Gerševitš Jeguda*) koos oma sekretäri Pavel Bulanoviga. Tuttav, kellele mainitud käsk anti, oli toosama Bulanov. Kõnesolev kabinett kuulus aga Jagoda asetäitjale ning järeltulijale NKVD juhi kohal, Nikolai Ježovile. Jagoda sai tuntuks oma intelligentsi vastu suunatud repressioonidega. Lisaks tavalistele „tõe selgitamise“ võtetele leiutas NKVD ülem ka rafineeritumaid kasvatusmeetodeid. Kirjanikke hakati julgeolekusse kutsuma selleks, et saaksid pealt kuulata ülekuulamisi. „Kõrvaltoas seistes kuulsid nad, kuidas õnnetut hirmutati, kuidas murtud intelligent oli nõus oma sõbra peale valetama“ (Радзинский 1997, 277).

Kunagine äpardunud rohuteadlane Jagoda laskis NKVD-sse luua suurepärase mürgilabori (Радзинский 1997, 366) ning see asjaolu andiski võimaluse süüdistada teda muuhulgas katses mürgitada Ježov. Ehkki see süüdistuse punkt oli tõenäoliselt alusetu, on Saatana ballil esindatud kurjategijate hulgas ebaoproportsionaalselt palju kõikmõeldavaid mürgisegajaid. Ent asjal on veel üks ja tunduvalt tähtsam tahk. Mäletatavasti püüti Jagoda „riigivastast“ ja repressiivset tegevust näidata salakavala ja reeturlikuna, millest Stalin midagi ei teadnud.

Bulgakov näib seda absurdset propagandistlikku palagani kaasa mängivat. 10. märtsil 1938 kirjutab Jelena Bulgakova päevikusse: „ On see Jagoda alles koletis! Kuid on raske mõista, kuidas Gorki, niisugune psühholoog, ei tajunud, kes teda ümbritsevad“ (Bulgakov & Bulgakova 2003, 336). Muidugi oli Bulgakovile kui poliitilisi mängu ülihästi mõistvale kirjanikule selge, et Jagoda poolt läbiviidud massilised repressioonid olid mõeldamatud ilma Stalini otsese käsuta. Niimoodi arutledes on selge seegi, et Bulgakov esitas siinkohal oma romaanis vähemal või rohkemal määral varjatud süüdistuse Stalini vastu.

Moskva 1920-ndate teise poole uusrikastest **majanduseliidile** vihjab Bulgakov möödaminnes. Kutsutud külaliste hulgast leiame kellegi pealinna õmblejanna. Korovjev seletab vaikselt Margaritale, kes oli Saatana balli perenaine ning kandis ühtlasi kuninganna Margot' rasket ja ebameeldivat rolli:

„Moskva õmblejanna, oma ammendamatu fantaasia poolest meie kõigi lemmik, mõtles oma ateljees välja kohutavalt naljaka asja: ta puuris seina sisse kaks ümmargust augukest...“ // „Ja daamid ei teadnud?“ küsis Margarita. // „Viimane kui üks teadis, kuninganna,“ vastas Korovjev...(MM 315).

Ilmselt on siin tegemist vihjega Bulgakovi enda näidendi „Zoika korter“ (1926) peategelase Zoja Peltsi prototüübile, kelle korteris tegutses 1920-ndatel aastatel ateljee sildi all bordell (nõ „Pariis Arbatil“) eeskätt Moskva nepmanite jaoks, aga mitte ainult (Bulgakov 1990, 624–625).

2.3 Loominguline eliit ehk eliit ilma loominguta

Jääb üle küsimus kolmandast, so loomingulisest e intellektuaalsest eliidist. Sellest Bulgakov kirjutab, ja päris põhjalikult, sest see teema oli talle ühtaegu nii lähedane kui valus.

OGPU-s 22. sept. 1926. a. toimunud ülekuulamise protokollis on kantud järgmine Bulgakovi seletus (Bulgakov & Bulgakova 2003, 336):

Talurahva teemal ma kirjutada ei saa, sest ma ei armasta külaelu. Minu meelest on see märksa kulaklikum, kui on tavaks arvata. Tööliste elust on mul raske kirjutada, kuigi ma kujutan tööliste elu talupoegade elust palju paremini ette, aga ikkagi ei tunne ma seda küllalt hästi. Ka tunnen ma selle vastu vähe huvi, ja seda järgmisel põhjusel: ma olen hõivatud. Ma tunnen suurt huvi vene haritlaskonna elu vastu, armastan teda, pean teda küll nõrgaks, aga riigis väga tähtsaks kihiks. Tema saatus on mulle südamelähedane, tema läbielamised on mulle kallid. Niisiis saan ma kirjutada ainult haritlaste elust Nõukogudemaal.

On tähelepanuväärne, et Bulgakov räägib mitte „nõukogude“ haritlaskonnast, vaid „vene“ haritlaskonnast Nõukogudemaal. Võib oletada, et selle all peab ta silmas vana kooli haritlaskonda, kust ta isegi oli pärit. Seega, veel 1926. a. huvitab Bulgakovit kõige rohkem ja on talle kõige südamelähedasem see haritlane, kelle vaimsed juured olid bolševismieelses ajas. MM-i kirjutamise ajal on fookus oluliselt nihkunud. Siin on tema huviorbiidis „nõukogude“ loomeintelligents, kes on talle „lähedane“ (sest ta tunneb seda sotsiaalsetest kihtidest kõige paremini), ent kindlasti (valdavalt) mitte „hangelähedane“.

On selge, et mingist loomevabadusest stalinlikul perioodil ei saanud juttugi olla. Kirjanikud, kunstnikud, muusikud, teatri- ja filmiinimesed, arhitektid etc tegid ideoloogiliselt steriliseeritud tellimustöid ja seetõttu on neid üldse riskantne nimetada loomeeliidiks *sensu stricto*. Pigem oli tegemist nõ loomeametnikega, kes oma sotsiaalselt funktsioonilt sarnanesid olulisel määral tavaliste teenistujatega. Tegemist oli **loomingulise intelligentsiga ilma loominguta**. Romaani viiendas peatükis annab Bulgakov lühikese, tabava kirjelduse Moskva kirjandusliku koorekihi mentaliteedist.

Romaani faabula järgi kuulus Moskva kirjanike (MASSOLIT⁸) valdusse tollal nn Gribojedovi maja või lihtsalt Gribojedov. „MASSOLIT oli end Gribojedovis nii kenasti ja mõnusasti sisse seadnud, et midagi paremat polnud võimalik ette kujutada“ (MM 68). Üht-teist huvitavat võis teada saada juba rohkeid teateid ja silte lugedes: teadaanded spordiringide kohta, „Kalastusvitusseksioon“, „Ühepäevane loominguline tuusik“, „Perelõgino“ (kirjanike suvilate rajoon – *M P.*), „Sketšistide isiklikud arveldused“, „Korteriküsimus“, „Täiemahulised loomingulised puhkused“, „Piljardituba“ jne. Majas asus Moskva parimaid restorane. Lühidalt, pruun, kalli naha järele lõhnav, laia kuldrandiga MASSOLIT-i liikmepilet võis ainult kadedaks teha (ibidem, 68–69). Olnuks igati ootuspärane, et siin võrsusid uued Puškinid, Tšehhovid ja Dostojevskid. Paraku, nagu juba märgitud, midagi/kedagi taolist Gribojedovis polnud. Sel õhtul kui kirjanike liidu esimees Berlioz trammi alla jäi, ootasid teda koosolekule kaksteist juhtivat literaati. Jutuks suvilad ja korterid, mitte midagi olulist peale selle. Ent veel tähenduslikumad, kui käsiteldavad teemad, on teemad, mida ei käsitleta. Kaheteistkümne literaadi vestluses ei räägitud kordagi sellest, mille eest neid privileegidega üle külvati: kirjandusest. Põhjus oli

⁸MASSOLIT on Bulgakovi poolt kasutusele võetud abreviaatuur, mille täpne tähendus pole päris selge. Kahe võimaliku versioonina on pakutud: Moskva Literaatide Assotsiatsioon (*Moskovskaja ASSOtsiatsija LITeratorov*) ja Massikirjandus (*MASSOvaja LITeratura*) (Belobrovtseva & Kuljus 2007, 102).

kõigile hästi teada, polnud millest rääkida, polnud loomingut, toodeti kinnimakstud ning poliitiliselt korrektset sõnnikut.

2.4 Tõerežiim ja tõe konstrueerimine karnevalivõtmes

M. Foucault on oma töödes põhjalikult käsitanud tõe problemaatikat, selle ajaloolisi vorme ja konstrueerimise mehhanisme. Arusaamise tõest ja selle kujunemisest on Foucault lühidalt kokku võtnud ühes vestluses 1977. aastast (Foucault 1977: 25–28; Käärrik 2013, 239–240).

1. Tõde ei eksisteeri väljaspool võimu ega ilma võimuta. Ta on seotud võimustsüsteemidega, mis teda toodavad ja toetavad. Tõde luuakse mitmesuguste sunduste abil.
2. Igal ühiskonnal on oma tõerežiim, tõe „üldine poliitika“: a) on olemas diskursused, mida ta peab vastuvõetavaks; b) on mehhanismid, mis lubavad eristada tõeseid ja väärraid lausungeid; c) on moodused, mille abil jõustada nii ühtesid kui teisi; d) on menetlused, mille abil jõuda tõeni; e) on statuut nende jaoks, kel on õigus öelda, mis on tõene.

Tõe selgitamise keskse meetodina tõstab Foucault esile diskursuse (*discours*). Kõige lihtsamalt öeldes on see vestlus, kõne, jutuajamine, pihtimine. Diskursuse all võib mõelda avalduste ja väidete kogumit, mis on vajalik rääkimiseks mingil teemal kindlal ajaloomomendil. Vaikimine ja väljaütlemata asjad pole seejuures mitte diskursuse piiriks, vaid elementideks, mis toimivad väljaöeldava kõrval, suhtes sellega, osana ühisest strateegiast (Foucault 1976: 38).

Esimesest punktist nähtub selgelt, et tõde on võimust lahutamatu. Tõde luuakse reeglina võimu huvides, sunduste ja vägivalla abil. „Te tunnistate üles, või teid sunnitakse üles tunnistama“ (*on avoue – ou on est forcé d’avouer*) (ibidem, 79). Teine punkt osutab kirjutatud ja kirjutamata seadustele ning tõekspidamistele, mis peaksid reguleerima tõe kujundamise protsessi konkreetsetes ajaloolistes oludes.

Stalinlikus Nõukogude Liidus kuulus tõe monopol parteile, täpsemalt selle poliitbüroole, veel täpsemalt aga peasekretärile (vrd Orwelli „tõeministeerium“). Seejuures polnud küsimus üksnes ideoloogilistes dogmades. Samad instantsid panid paika ka menetlused, mille abil parteile allutatud karistusorganid selgitasid repressioonide käigus režiimile vajalikku „tõde“.

1936. a. suvel saatis NKVD ülem Jagoda laiali salajase ringkirja, milles hoiatas, et süüdistatavate suhtes ei tohi rakendada ebaseaduslikke juurdlusmeetodeid. „Süvakeeles“ tähendas see, et neid tuleb tingimata rakendada. Selgub, et Keskkomitee loaga 1937-ndast aastast oli NKVD tegevuses lubatud füüsiline mõjutamine. Vastavasisulise telegrammi oblastikomiteedele lasi saata Stalin (Радзинский 1997, 378–379).

Stalini kinnisideeks oli relvastumine. Selleks oli vaja rasketööstust. Viimane eeldas tööjõu juurdevoolu linnadesse. Tööjõudu tuli varustada toiduainetega. Selle tagamiseks teostas Stalin sundkollektiviseerimise, mis lõppes katastroofiga. Stalini ja tema lähikonna pidevad möödalaskmised ning krooniline puudus kõige elementaarsemast sundis juhtkonda otsima süüdlasi. Selleks sobisid suurepäraselt kõik režii oponentid, endised ja praegused, tegelikud ja väljamõeldud. Rõhuva enamuse moodustasid seejuures viimased. „Juurdluse“ käigus pressiti kinnipeetavatelt massiliselt välja valetunnistusi teiste ja iseenda vastu.

Võitlus rahvavaenlastega päädis nn näidisprotsessidega, mille käigus süüalused tunnistasid avalikult oma osavõttu vandenõust nõukogude korra ja isiklikult Stalini vastu. Näidisprotsessid olid detailideni läbi mõeldud, kõigile pidi jääma mulje, et tunnistused on antud vabatahtlikult ning süüalused täielikult mõistnud oma raskeid eksimusi.

MM-i 15-ndas peatükis „Nikanor Ivanovitši unenägu“ on Bulgakov esitanud suurepärase mängulise versiooni „tõerežiimist“ 1930-ndate teise poole Moskvast.⁹

Alates 1918-ndast aastast teostas Nõukogude võim kodanikele ja kirikule kuulunud valuuta, kulla, hõbeda ja väärisesemete sundvõõrandamist. Lihtsamalt öeldes tähendas see riiklikult sanktsioneeritud röövimispoliitikat. Romaani kirjutamise ajale langes kaks suuremat eksproprieerimise lainet. MM-is parodeerib Bulgakov küll valuuta, väärismetalli jms ebaseaduslikku konfiskeerimist riigi poolt, ent teksti tähendus on tunduvalt laiem. Mäletatavasti toimus 1937. a. alguses Moskvast näidisprotsess Radeki, Pjatakovi jt kõrgete parteitegelaste üle, keda süüdistati Kirovi tapmises, spionaažis, kahjurluses ja katses kukutada Nõukogude võim. Protsessi jälginud saksa kirjanik L. Feuchtwanger kirjutas sellest raamatu („Moskva 1937“), milles kujutas nähtut täpselt nii, nagu seda vajas Stalin. Avalikku kohtumenetlust kirjeldades püüdis Feuchtwanger oma raamatus veenda kogu maailma selles,

⁹ Esimeses, kärbitud trükiversioonis see peatükk praktiliselt puudub (Булгаков, 1966, 1967; Bulgakov 1968). Täpsemalt, 13,5-st lk-st on järgi jäänud 2 lk ning peatükk ise kannab pealkirja „Nikanor Ivanovitš“, õigupoolest võinuksid need peatüki riismed kanda pealkirja „Nikanor Ivanovitš ilma unenäota“.

et kohtualused olid tõepoolest süüdi kuritegudes, mis neile omistati, et tunnistusi andsid nad täiesti vabatahtlikult ning kõik see „sarnanes rohkem diskussioonile kui kriminaalprotsessile, diskussioonile, mida peavad vestluse vormis haritud inimesed, kes püüavad välja selgitada *tõde*“ (kursiiv lisatud – M. P.) (Лесскис 1990, 562). Bulgakovi eitav hoiak Feuchtwangerisse polnud aga mingi saladus (Bulgakov & Bulgakova 2003, 322).

Selguse huvides olgu veel märgitud, et enne painavat unenägu oli Nikanor Ivanovitšiga, kes oli Wolandi ja tema saatjaskonna residentsiks oleva Sadovaja 302b korteriühistu esimees, juhtunud „tööõnnetus“. Rahahädas Nikanor Ivanovitš oli soostunud Korovjevilt pistist võtma, Nõukogude raha. Vahetult pärast seda helistas Korovjev aga sinna „kuhu vaja“ ning teatas, et ühistu esimees varjab oma korteri WC ventilatsioonilõõris dollareid (MM 120–121).

Saal, kuhu Nikanor Ivanovitš unenäos satub, ei meenuta sugugi OGPU ja NKVD ülekuulamis-kambreid ega vangikonge. Et saalis istusid ainult mehed, on seletatav sellega, et „naistetateer“ asus eraldi ruumis.

...Nikanor Ivanovitšile kangastus, nagu oleksid mingid kullakarva pasunatega mehed toonud ta, ja väga pidulikult, suure lakitud kahe poolega ukse ette. Selle ukse ees mängisid saatjad Nikanor Ivanovitšile justkui tušši ja siis ütles kaikuv bass ülalt taevast rõõmsasti: // „Tere tulemast, Nikanor Ivanovitš! Andke valuuta ära.“ // ... // Seejärel sattus ta miskipärast teatrisaali, kus kullatud lae all särasid kristallkroonlühtrid ja põlesid ka seinalambid. //... // Nikanor Ivanovitš pani imeks asjaolu, et kogu publik oli meessoost ja kõigil oli miskipärast habe. Peale selle puudusid teatrisaalis jahmataval kombel toolid ja publik istus läikima poonitud libedal põrandal. (MM 190–191).

Kogu etendust dirigeerib soliidse välimusega konferansjee, kes kehastab ühtlasi juurdlust läbiviivat uurijat. Näitleja asetamine dirigendirolli vihjab nähtavasti asjaolule, et kogu stalinlik Nõukogude Liit kujutas endast üht suurt näitemängu, tõsi küll, skisofreenilist ja ebainimlikku, mille Bulgakov omakorda tõlgib mängu keelde, karnevali, palagani, groteski keelde. Pahameeletorm saalis annab hästi edasi tollaste poliitiliste protsesside õhkkonda. Bulgakov kirjeldab üsna täpselt Moskva publiku spetsiifilist käitumist. Stalinlik režissuur taotleski seda, et tavakodanikud ise nõuaksid süütute hukkamõistmist ning kõigile jääks mulje, et „organid“ annavad järele rahvahulga nõudmistele (Belobrovtsjeva & Kuljus 2007, 231).

Kulisside tagant tuli välja näitleja, noor ja väga meeldivate näojoontega mees, smoking seljas, habe aetud, juuksed lahku kammitud. // „Istume?“ küsis ta mõnusa baritoniga ja naeratas saalile. // „Istume, istume,“ vastasid talle saalist kooris bassid ja tenorid. // „Hm...“ alustas näitleja mõtlikult, „ma ei saa aru, kuidas te küll ära ei tüdine. Kõik inimesed on nagu inimesed,

käivad praegu tänaval ringi, tunnevad rõõmu kevadpäikesest ja soojustest, aga teie kükitate siin umbes saalis põrandal. Kas tõesti on eeskava nii huvitav? // Seejärel vahetas ta nii tämbrit kui ka intonatsiooni ning teadustas kõlavalt ja lõbusalt: // „Niisiis, meie eeskava järgmises numbris esineb Nikanor Ivanovitš Bossoi, majakomitee esimees ja dieetsöökla juhataja.“ //...// „Noh, Nikanor Ivanovitš, olge hea ja näidake meile eeskujut,“ lausus noor näitleja südamlikult, „andke valuuta ära.“ // ...// „Vannun jumala nimel, et...“ // Aga vaevalt sai ta need sõnad öeldud, kui saalis puhkes pahameeletorm. // „Nagu ma teist aru sain,“ võttis eeskava juht jutuotsa enda kätte, „tahtsite te jumala nimel vanduda, et teil valuutat ei ole?“ Ta vaatas Nikanor Ivanovitšile osavõtlikult otsa. // ... // „Te valmistasite mulle meelehärmi, Nikanor Ivanovitš! Ja mina lootsin nii väga teie peale. Niisiis, meie etteaste ebaõnnestus.“ (MM 191-193).

Konferansjee näol on tegemist oma ala asjatundjaga, kes oskab usalduslikku, mõistvat ja südamlikku tooni segada endelise ja ähvardavaga: tõelise efekti annab kuuma ja külma duši vaheldumine. Lasknud saalis viibivatele „valuutahaidele“ esitada katkendi Puškini väikesest tragöödiast „Ihnus rüütel“ (kultuuriprogramm!), lausub dirigent kurjakuulutavalt:

„See rüütel lootis, et kergejalgsed nümfid jooksevad tema juurde kokku ja et temaga sünnib veel väga palju meeldivat samas laadis. Te nägite, et midagi seesugust ei juhtunud ... ja üleüldse lõpetas ta väga halvasti, rabandus kustutas tema eluküünla tema enese valuuta- ja kalliskivikirstu otsas. Ma hoiatan teid, et ka teiega võib juhtuda midagi üsna samasugust või ka sootuks halvemat, kui te valuutat ära ei anna.“ (MM 197).

Ühes tekstilõigus taandub peatükile omane mängulisus veelgi ning saalis on tunda OGPU/NKVD jäist hingust. Bulgakov joonistab psühholoogiliselt huvitava stseeni, mis leiab aset konferansjee ning kellelegi Kanavkini vahel. Viimane soostus ära andma oma valuuta ning mõistagi tekkis otsekohe küsimus, on's see tõepoolest kõik, mis kodanikul hinge taga:

„Braavo! Kas see on kõik, mis teil on?“ // Eeskava juht vaatas Kanavkinile otse silma sisse ja Nikanor Ivanovitšile paistis koguni, et tema silmades sähvatasid kiired, mis Kanavkinist läbi tungisid just nagu röntgenikiired. Saal pidas hinge kinni. // „Usun teid!“ hüüatas lõpuks näitleja ja kustutas oma pilgu. „Ma usun teid! Need silmad ei valeta. Kui palju kordi olen ma teile rääkinud, et teie põhiline eksitus seisab inimese silmavaate tähtsuse alahindamises. Saage aru, keel võib tõde varjata, aga silmad mitte iialgi! Teile esitatakse ootamatu küsimus, te isegi ei võpata, ühe sekundiga on teil enesevalitsemine käes ja te teate, mida peab ütleva, et tõtt varjata, ja ütlete seda üsnagi veenvalt, mitte üks lihas teie näos ei liigata, aga paraku on küsimusest kohutatud tõde viivukeseks hingepõhjast teie silmadesse volksatanud – ja kõik on läbi. See on ära nähtud ja te olete tabatud!“ (MM 197–198).

Esitatud fragmendist nähtub, et kahtlemata huvitab repressiivorganeid ka asjade tegelik seis, tõde *sensu stricto*. Kui selline tõde on võimule kasulik, saab seda alati, ilma vägivalla abil deformeerimata, kasutada süüdistuse esitamiseks või šantaažiks.

Ent esineb olukordi, kus kodanike kaasabi „tõe“ konstrueerimisel ei saa kasutada. Hea näite taolise juhtumi kohta toob Bulgakov MM-i epiloogis. Pärast Wolandi ja tema saatjaskonna lahkumist „kõmises Moskva veel kaua uskumatutest kuulujuttudest“ (MM 447), mis peatselt levisid ka kaugetesse provintsikolgastesse. Kõikjal võis sosinal öeldud sõna „vanakuri“. Ning fakt jääb faktiks, keegi oli pealinnas käinud. Sellest kõnelesid ilmekat keelt neli mahapõlenud maja, kaks tapetut ning sajad peast segaseks läinud inimesed. Asjaosaliste kodanike seletustest polnud mingit kasu, „organite“ arvates polnud tunnistustes kirjeldatud sündmused võimalikud. Samas hakkas juurdluse läbiviijatele selgeks saama, et mustade jõududega kokku puutunud inimestele ei mõju ähvardused ega mõjuku tõenäoliselt ka vägivald. Uurijatel tuli tõe konstrueerida iseseisvalt. Seda juhtus muide tollal üsna sageli, kui muud variandid ei olnud efektiivsed.

Ikka ja jälle tuleb kiita uurijaid. //...// Juurdluse esindajad ja kogunud psühhiaatrid tegid kindlaks, et kuritegeliku jõugu liikmetel – või siis ühel neist (peamiselt kahtlustati selles Korovjevit) – oli enneolematult tugev hüpnotiseerimisvõime... // ... // ...tehti kurb, kuid täiesti kindel järeldus, et hüpnotiseerijate jõuk võis hüpnotiseerida ka tohutu maa taha ja mitte ainult üksikisikuid, vaid koguni terveid inimgrupe. Seetõttu oli kurjategijail võimalik hulluks ajada ka kõige stabiilsema psüühikaga inimesi“ (MM 450–452).

Olgu lisatud, et jõugu meelevalda olid sattunud ka mitmed julgeolekutöötajad, nende hulgas ilmselt mõned kõrgemad pagunikandjad. Kui kiidetud uurijad (Bulgakovi iroonia) oleksid teinud oma arutlustes veel ühe sammu, oleksid nad jõudnud eksimatult järeldusele, et selline jõuk võinuks vabalt kuradile saata kogu stalinliku režiimi koos stalinliku tõerežiimiga.

2.5 Ühiskondliku elu kollektiviseerimine

Stalin rajas kollektiivide riiki, kus kõike tehti ühiselt, kollektiivselt. Kollektiiv oli nii töö kui kodus, sest suurem osa linlasi elas kommunaalkortereis. Kogu maal loodi kultuuri- ja puhkeparke, kus lõbutseti vastava väljaõppe saanud massiorganisaatorite juhendamisel. Kõik toimus kollektiivselt.

Terrori kõrgajal, 1938. aastal, toimusid Moskva kultuuri- ja puhkepargis töökollektiivide karnevalid (sic!). Miljonid inimesed lõbutsesid muretult ja õnnelikult. Näis, nagu oleks Stalinil olnud õigus, kui ta lausus sõnad, mida võis kohata miljonitel plakatitel: „Elu on muutunud paremaks, elu on muutunud lõbusamaks.“ Parkides kui kollektiivse lõbutsemise keskustes pidi kindlasti olema näitlik agitatsioon, Stalini-Lenini tsitaadid, partei üleskutsed ja loosungid.

Taoline pidev massilisus, partei kongressidest kuni tavainimese puhkuseni välja, taoline isiksuse lahustumine ja lagundamine kollektiivis sünnitas ja pidigi sünnitama kõige „väärtuslikuma“ – kollektiivse südametunnistuse. Isiklik vastutus oli surnud, oli jäänud ainult kollektiivne: „nii käskis partei“, „nii käskis kodumaa“. „Kollektiivne südametunnistus aitas inimestel rahulikult rõõmustada elu üle ka kõige julmema terrori ajal. Ja häda sellele, kelles ärkas isiklik südametunnitus“ (Радзинский 1997, 396). Võiks öelda, toimus vene küla-kogukondliku mentaliteedi omapärane reinkarnatsioon: kadunud oli individuaalne lunastus, eksisteeris ainult kollektiivne (vrd Buss 1989).

Üleüldise sundkollektiviseerimise nauditava paroodia esitab Bulgakov MM-i 17-ndas peatükis. Mäletatavasti asutati tol perioodil üle kogu Nõukogude Liidu „sunniviisiliselt-vabatahtlikult“ kõikvõimalike laulukoore. Ühine, kollektiivne laulmine pidi süvendama kollektivismi, ehkki pisut omapärasel moel.

Romaanis üritab Moskva Varieteeteatri raamatupidaja Vaatemängude komisjonis kassat üle anda, ent see osutub võimatuks, sest kõiki on haaranud taltsutamatu lauluhoog:

Äkki neiu võpatas keset nutuhoogu ja kiljatas hüsteeriliselt: //“Juba jälle!” Ja tõi kuuldavale väriseva soprani: // *Võimukas meri on püha Baikal...* // Trepile ilmus käskjalg, näitas kellelegi rusikat ja tema kõlatu bariton ühines neiu häälega: // *Omulivaat on mul toredaks laevaks...* // Üle neiu põskede voolasid pisarad, ta püüdis hambad risti suruda, kuid tema suu avanes iseenesest ja ta laulis oktavi võrra kõrgemalt kui käskjalg: // *Peagi ma vabanen vaevast!*

Filiaali vaikivaid külastajaid üllatas eriti see, et kuigi lauljad olid laiali üle kogu maja, kõlasid nende hääled väga ilusasti kooris, nagu jälgiksid kõik nähtamatut dirigenti. (MM 224).

Selgus, et Vaatemängude komisjoni oli sisse astunud Korovjev ning kasutanud ära filiaali juhataja maaniat organiseerida igasuguseid mänge. Tutvustanud oli Korovjev ennast kui laulukooride organiseerimise spetsialisti.

Muidugi hüppasid esimestena püsti Fanov ja Kossartšuk ... filiaali tuntuimad pugejad, ja teatasid, et nemad panevad oma nime kirja. Nüüd nägid ka teised töötajad, et pääsu pole, ja nii tuli neilgi end koorilaulu ringi üles anda. Otsustati, et laulma hakatakse lõunavaheajal, sest ülejäänud aeg oli juba Lermontovi ja kabe all kinni.

.... Põrutatagu „Võimukas meri on püha Baikal“....

Põrutatigi. Võimsalt põrutati.... Ruuduline tegelane (Korovjev) tundis tõepoolest asja.... // Regent vabandas, ütles: „Ma tulen kohe tagasi!“ – ja kadus....// Filiaali rahvas rõõmustas – laskis jalga! // Ja nagu iseenesest alustati äkki teist salmi. ... // Küll katsuti vait jääda – ei õnnestunud. Kolm minutit saadi veel vakka olla, siis põrutati jälle. Vaikiti natuke – ja jälle! Nüüd on selge, et asi on täbar. Juhataja lukustas end häbi pärast kabinetti! (MM 226)

Esitatud stseenis on kaks tähelepanuväärset momenti. Esiteks on tegemist varjamatu ironiaga ametlikult õnnistatud pool-sunniviisilise ühislaulmise aadressil. Teine moment on märksa olulisem: „kuigi lauljad olid laiali üle kogu maja, kõlasid nende hääled väga ilusasti kooris, nagu jälgiksid kõik nähtamatut dirigenti“. Selle fraasi tähelepanelik ülelugemine ei jäta kahtlust, et silmas peetakse mitte tavalist dirigenti, vaid hoopis üht teist, suuremat ja võimsamat. Sellist, kel on voli dirigeerida kogu maad nagu üht suurt, stalinlikku laulukoori.

Ka järgnevalt vaadeldav korteriküsimus on tõlgendatav kui spontaanselt tekkinud, ent hiljem riiklikult konserveeritud defitsiit kui sundkollektiviseerimise erivorm.

2.6 „Korteriküsimus on nad ära rikkunud“

Uurijad on ühel meelel selles, et Nõukogude Venemaa kõige rängemaks probleemiks oli elamispinna küsimus, teisiti öeldes, korteriküsimus (Brigadina 2014, 142–143).

Eluasemeprobleem 1930-ndate aastatel Nõukogude Liidus puudutas pea kõiki nõukogude kodanikke. Enne 1917. a. revolutsiooni elas ca kaheksakümmend protsenti elanikkonnast maal - külades ja väikelinnades. Ajavahemikul 1928–1932 kasvas N Liidu suurlinnades elanike arv keskmiselt 44%, st viie aastaga suurenes elanike arv sama võrra, kui see oli kasvanud möödunud kolmekümne aasta jooksul. Eriti märgatav kasv toimus Moskvas ja Leningradis. Tulenevalt kiirest tööstuskasvust oli rahvastiku arv Moskvas aastaks 1931, võrreldes 1912. aastaga, kasvanud 2800 000 inimese võrra ehk ligi 73% protsenti. Linnastumine hoogustus paralleelselt üha kasvava vaesusega maapiirkondades. Nõukogude ametlikud industrialiseerimiskampaaniad soodustasid (ja survestasid) nõukogude inimese ümberasustamist linnadesse.

1920 kuni 1950 elas märkimisväärne hulk nõukogude perekondi kommunaalkorterites, levinud eluaseme vormiks olid ka barakid või "ühiselamud" (puudutas peamiselt töölisklassi). Moskvas kasutati 1930-ndatel elamispinna massiliselt ka keldreid ja trepikodasid. Elamispinna kriis Moskvas ja Leningradis oli niivõrd tõsine, et tihti ei aidanud isegi parimad tutvused ja kõrgem sotsiaalne positsioon garanteerimaks inimlikke või/ja talutavaid elamistingimusi.

1930 a. oli keskmiselt lubatud eluaseme pind Moskvas ühe inimese kohta 5,5 m² ning 1940. aastal langes see ligi 4 m². Uutes ja kiiresti arenevates linnades oli olukord veelgi hullem:

Magnitogorski ja Irkutski määr oli veidi alla 4 m², Krasnojarskis 1933 - vaid 3,4 m² (Бригадина 2014, 143). Veel 1975. a. oli lubatud maksimum ühe inimese kohta NSV Liidus tervikuna 9 m², tuli aga keskmiselt (ametliku statistika järgi) inimese kohta ca 7 m² (Voslensky 1980, 312–314). Tegelik pilt võis tõenäoliselt olla veel hullem. Oluline on siinkohal siiski lisada, et nõukogude perioodil ei moodustanud üür ja kommunaalteenuste maksed kuigi suurt osa perekonna eelarvest. Üürimaksud ei väljendanud korteriga seotud tegelikke kulusid, need kaeti suuremas osas valitsuse eelarvest.

Kommunaalkorterite üleasustusega kodeeriti koheselt konflikt ühiskonna erinevate kihtide vahele. Tervikkorterid, mis kuulusid algselt ühele perekonnale, tükeldati mitmeks väikseks ehk ühiskorteriks. Korterite põliselanikud jäid elama oma senisesse korterisse, ent palju kitsamates oludes. Vastsed lähinaabrid polnud omavahel sotsiaalselt muul moel seotud kui ühise elamispinna jagamise kaudu. Reeglina kujunesid sellistes ühiskorterites välja püsivalt konfliktised suhted üürnike vahel. Selline erinevate sotsiaalsete kihtide „miksimine“ ühise eluruumi loomise läbi tagas võimstruktuuridele läbipaistva kontrollimehhanismi, kus naabrid valvasid üksteist vabatahtlikult („naabrivalve“).

Ühistutel oli kohustus valida esimees (MM-is esindab ühistu esimehe tüüpi Nikanor Ivanovitš Bossoi), kes tavaks saanud praktika järgi pidi ühtlasi jälgima üürnike tegevust st töötama julgeoleku heaks informaatorena.

Korteriküsimus kujutas endast Bulgakovi isiklikku draamat. 1926. a. kirjutatud essee „Traktaat eluasemest“ iseloomustab ta olukorda Moskvast järgmiselt. „Lepime alatiseks kokku: eluase on inimelu nurgakiviks. Võtame aksioomina: eluasemeta ei saa inimene eksisteerida. Lisaks sellele teatan teile, kes te elate Berliinis, Pariisis, Londonis ja teistes kohtades, –Moskvast ei ole kortereid. Kuidas seal siis elatakse? Aga nii elataksegi, ilma korteriteta“ (Bulgakov 1988, 161).

1922. a. märtsis kirjutab Bulgakov oma päevikus: „Imelik on korteriküsimus. Õnneks maksab see õudus 5-ndal korrusel, kus ma pool aastat võitlesin elu eest, mulle vähe“ (Bulgakov & Bulgakova 2003, 28). Mõni aeg hiljem: „Kõige õudsam küsimus Moskvast on korteriküsimus. Elan toas ... Bolšaja Sadovaja 10, krt. 50.¹⁰ Tuba on vilets, naabrid samuti, paigalisena ma seal ennast ei tunne, oli kõvasti õiendamist, et sinna sisse saada“ (ibidem). 1923 a. septembris on

¹⁰ Meenutame, et romaani tegevus toimub Sadovaja 302b, korter 50.

päevikusse tehtud sissekanne: Kuni mul ei ole korterit, ei ole ma inimene, vaid kõigest pool inimest“ (Bulgakov & Bulgakova 2003, 34). Ning nädal hiljem: „Moskva on endist viisi mingi kummaline kloaak ... Kui heita kõrvale minu kujuteldavad ja tegelikud hirmud elu ees, siis võib tunnustada, et minu elus on praegu ainult üks suur defekt – puudub korter“ (Bulgakov & Bulgakova 2003, 35).

1930-ndatel elasid Bulgakovid 3-toalises omaette korteris, ent töötingimused olid selles olid kõike muud kui head. 1938. a. novembris on Jelena Bulgakova oma päevikusse üles tähendanud Bulgakovi sõnad: „Ma ei suuda enam siin elada! Andku mulle korter!“ ... Ja jätkab: „M. A.-le (Mihhail Afanasjevitš –*M. P.*) on korter omamoodi maagiline sõna“ ning tsiteerib veelkord abikaasat: „Ma ei kadesta siin ilmas mitte midagi –peale hea korteri“ (Bulgakov & Bulgakova 2003, 393). Paar nädalat hiljem on Bulgakova teinud päevikusse sissekande, mis kõlab väga endeliselt: „Meie pea kohal toimub järjekordne ball, lühter kõigub, lambid vilguvad, töötada on võimatu. M. A. raevutseb. „Kui me siit minema ei pääse, siis ei tee ma enam midagi! See on mõnitamine –kirjanike maja!“ ... Tõsi, kui maja ehitati, ütlesid ehitajad, et kirjanike kabinettide kohale tehakse erilised vahelaed, pannakse vilt, nad lubasid täielikku vaikust. Ja tegelikult ... „Mis sest Kunstiteatrist rääkida, ma olen korteri eest valmis end saatanale maha müüma!“¹¹ (Bulgakov & Bulgakova 2003, 398). Ja Meister, kelle prototüübiks oli kaheldamatult Bulgakov ise, teebki romaanis tehingu Saatanaga, saab igavese rahu ja võimaluse oma tööd jätkata.

„Meister ja Margarita on tugevalt autobiograafiline teos. Seetõttu on loomulik ja ootuspärane, et korteriküsimus kui üliterav sotsiaalne probleem on romaani kandvamaid teemasid. Kortariküsimus kerkib üles kohe pärast Wolandi saabumist Moskvasse. Selgub, et ka Saatan

¹¹ Tulgem korra Eestisse ja vaadake korteriküsimust rahvakirjanik Oskar Lutsu silmade läbi. „Minule on korteriküsimus kõige suurem küsimus siin maailmas. Tartus elades olen ma kõige vähem seitsekümmend viis korda korterit vahetanud, aga pole veel leidnud seesugust, kus võiks elada ja aeg-ajalt pisut tööd teha. Mina ei karda külma ega sooja, rõskust ega kuiva, aga üks, mis ma oma korterilt nõuan, ihkan ja igatsen –on vaikus ja rahu. Kuid just seda pole ma kuskilt leidnud ega vist leiagi enne, kui mind kord tuuakse siiasamasse Paunvere surnuaiale ... Nojah, nii siis, kuhu ma ka iial kolin –igal pool on juba ees kära, müra ja sekeldused, ainult selle vahega, et see kostab kord ülevalt, kord alt, kord head-, kord kurakätt. Juhtub sedagi, et ülalnimetatud pahe on iga nelja seina taga, peale selle veel üleval ja all. Kõige hirmsam on sattuda köögi lähedusse!“ (Luts 1956, 128). „Õnneks elavad nad (Kiired –*M.P.*) ka parajasti maal, ühekordses hoones, kus on vaikus maja sees ja maja ees. Ei pidutse ega pea õist pillerkaari teisel korral mõni mätta otsa roninud konn, mõni äkkirikas, vaskpeaga Pudrutit ega maadle ka mõni kaupmees Speil nende peade kohal oma verejanulise ämmaga nagu pantriga. Seal all ei müra keegi ega tee mitmesugust öötööd, lõhkudes puid, pildudes uksi, ähvardades muuta rusuhunnikuks kogu selle maja ja veel pooltosina ümber naabermaju. Ka seal kõrval ei vingu kadakasaksast vanatüdruk klaveri saatel nagu seitsme sabaga nõid ja ülemere vanatondi vanaema. Kõik niisugused asjad on linnades, ilusates kahe- ja kolmekordsetes majades, mille aknaid mõnigi maaelanik silmitseb kadedusega“ (ibidem, 169).

vajab korterit ning Moskva kitsaid olusid arvestades tuleb tal selleks sobiv korter asukatest puhtaks teha. MASSOLIT-i esimehe Berlioz'i ja Wolandi vahel leiab aset omapärane dialoog:

„Aga kas te tulite Moskvasse üksinda või koos abikaasaga?“ // „Üksi, üksi, olen alati üksinda,“ vastas professor kibedalt. // „Ja kus siis teie asjad on, professor?“ uuris Berlioz ettevaatlikult. „„Metropolis?“ Kus te peatute?“ // „Mina? Ei kuskil,“ vastas poole aruga sakslane... // „Kuidas? Aga... kus te elama hakkate?“ // „Teie korteris,“ vastas hullumeelne äkki jultunult ja pilgutas silma. (MM 54).

Veerand tundi hiljem jääb Berlioz „juhuslikult“ trammi alla. Ent viietoalisel ja antud juhul luksuslikul ühiskorteril, kuhu Woland kavatses sisse kolida, oli teinegi asukas. Selleks osutus Moskva Varieteeteatri direktor Stepan Lihhodejev, kelle juurde Woland, nüüd juba väikese kaaskonnaga, järgmisel hommikul sisse astus. Kui ränga pohmelusega võitlev direktor pärast kõnet teatrisse magamistoas lävele tagasi jõuab, ootab teda üllatus. Peale Wolandi oli korterisse tekkinud keegi kõrend *alias* Korovjev.

Aga see polnud veel kõige hullem, mis Stjopa magamistoas eest leidis: juveliiriproua tumbal lamaskles logedas poosis veel keegi kolmas – see oli hirmuäratavalt suur must kass, ühes käpas viinapits ja teises kahvel, mille otsa ta oli jõudnud torgata marineeritud seene. ... // „Ma näen, kallis Stepan Bogdanovitš, et te olete veidi üllatunud,“ ütles Woland Stjopale, kel hambad suus plagisesid. „Ja ometi pole siin midagi üllatavat. See on minu kaaskond.“ // Siinkohal jõi kass pitsi tühjaks ja Stjopa käsi libises mööda piita alla. // Ja minu kaaskonnale on vaja ruumi,“ jätkas Woland, „nii et keegi meist on selles korteris üleaarne. Ja mulle näib, et üleaarne olete just teie“ (Bulgakov 2004, 195–196; MM 100 -101).

Kuuldus MASSOLIT-i esimehe Mihhail Berlioz'i surmast vapustas ühistut, ent sel vapustusel polnud vähimatki pistmist kurbuse ega kahjutundega.

Teade Berlioz'i surmast levis majas üleloomulikult kiiresti ja neljapäeva hommikul helises Bossoi telefon juba kella seitsmest alates peaaegu lakkamatult, veidi hiljem aga tulid külastajad isiklikult, käes avaldused, milles taotleti kadunu elamispinda. Kahe tunni jooksul sai Nikanor Ivanovitš kolmkümmend kaks sellist avaldust. // Avaldused sisaldasid palveid, ähvardusi, laimu, pealekaebusi, lubadusi teha oma kulul remont, neis kurdeti talumatut ruumikitsikust ja seda, et bandiitidega ühes korteris elada on võimatu. Muu hulgas oli ka üks rabavalt kunstipärane kirjeldus, kuidas 31. korterist varastati pintsaku taskusse peidetud pelmeenid, kaks lubadust lõpetada elu enesetapuga ja kellegi naiskodaniku salajane ülestunnistus, et ta on rase. // Nikanor Ivanovitši kutsuti tema korteri esikusse, võeti tal käest kinni, sosistati midagi, pilgutati silma ja lubati, et tema ees võlglasteks ei jääda (MM 114–115).

Bulgakov on suutnud lakooniliselt, värvikalt ja ühtlasi realistlikus võtmes kirjeldada 1930-ndate Moskva korteriühistut olukorras, kus mingi korteri omanik ühel või teisel põhjusel kaob.

Trööstitu pilt avaneb Wolandit jälitada püüdvale proletaarsele poeedile Ivan Bezdomnõile:

Suures, lausa võimatult käest lastud esikus, kus ähmast valgust andis väike lamp kõrge määrdunud lae all, rippus seinal kummideta jalgratas, seisis suur raudvitstega ülelöödud kirst, nagi kohal riulil oli läkiläki, mille kõrvaklapid rippusid üle ääre alla. Ühe ukse taga karjus kume mehehäääl raadiost vihaselt värsse. Ühisköögis polnud aga kedagi,

...hämaruses seisis pliidil kümmekest vaikselt kustunud priimust. Üks kuukiir tungis läbi aastaid pesemata tolmu akna ja valgustas ähmasele nurka, kus rippus unustuse hõlma vajunud tolmu ja ämblikuvõrkudes ikoon mille serva taha oli pistetud kaks laulatusküünalt. (MM 63–64).

Kümmekest kustunud priimust köögis andsid tunnistust sellest, et selles ühiskorteris elas kõigi eelduste kohaselt vähemalt kümme perekonda.

Teksti üks peategelasi, Margarita Nikolajevna polnud seevastu iial kokku puutunud ühiskorteri „võludega“:

„Margarita Nikolajevna ei pannud iial kätt priimuse külge. Margarita Nikolajevna polnud tunda saanud kommunaalkorteri (e ühiskorteri –M. P.) õudusi“ (MM 256).

MASSOLIT-i liikmete elamistingimused olid kahtlemata märksa paremad, võrreldes tavaliste moskvalastega. Ometi oli korteriküsimus ka nende jaoks keskne. Selle üheks põhjuseks oli kahtlemata asjaolu, et MASSOLIT-i liikmeskond oli paisunud ebaloomulikult suureks, ületades kolme tuhande piiri. Kirjeldades Gribojedovi maja, kuhu MASSOLIT oli ennast sisse seadnud, nendib Bulgakov:

„Kui õnnestus läbi murda tohutust sabast, mille lõpp ulatus alla uksehoidjani, siis võis näha ust, millest vahetpidamata sisse trügiti, ja lugeda sellel silti: „Korteriküsimus“. (MM 68).

Romaani lõpus on joonistatud humoorikas pilt „kohtumõistmisest Wolandi ees“ kellegi Aloizi Mogarõtši üle, kes oli Meistri peale esitanud valekaebuse ja omandanud seeläbi tema kahetoalise keldrikorteri. Tegemist oli väikese, kuid omaette elamisega, mitte ühiskorteriga. Meistri arvates polnud enam mingit võimalust seda korterit tagasi saada.

„Oh, ärge kuulake seda õnnetut naist, *messire!* Keldrikorteris elab juba ammu teine üürnik ja üldse ei juhtu iialgi, et kõik oleks jälle nii nagu enne.“ ... // „Ei juhtu iialgi, arvate teie?“ ütles Woland. „See on tõsi. Aga me teeme proovi.“ Ta hõikas: „Azazello!“ // Ja silmapilk sadas laest alla peaaegu hullumeelsuseni kohkunud pesuväel kodanik, kellel oli miskipärast kohver käe otsas ja soni peas. Hirm pani mehe vabisema, ta kippus ühtelugu maha kükitama. // „Mogarõtš?“ küsis Azazello taevast kukkunult. // „Aloizi Mogarõtš“, vastas too värisedes. // „Kas teie kirjutate pärast seda, kui olite lehest lugenud Latunski artiklit selle mehe romaani kohta, tema peale kaebuse ja teatasite, et ta varjab oma korteris illegaalset kirjandust?“ küsis Azazello. // Laest sadanud kodanik läks näost siniseks ja valas kahetsuspisaraid. // „Tahtsite kolida tema korterisse?“ venitas Azazello südamlikul ninahäälel ... // „Ma panin vanni sisse ...“

karjus verine Mogarõtš hammaste plagisedes ja jätkas meeletus hirmus hoopis seosetult: „... valgendamine üksi ... vitriol ...“ // „See on tore, et vanni sisse panite,“ sõnas Azazello heakskiitvalt... Ja käreatas: „Välja!“ // Mogarõtšil kerkisid jalad äkitselt taeva poole ja otsekui tuulispask viis ta läbi avatud akna Wolandi magamistoast minema (MM 337–338).

Romaani 12. peatükis annab Woland Moskva Varieteeteatris musta maagia seansi, millesse Bulgakov on lülitanud Saatana järgmise mõttekäigu, vastusena Korovjevi pealtnäha neutraalsele küsimusele:

„Mida käsitate, *messire*? küsis fagott maskiga mehelt. // „Mis parata“, vastas too mõtlikult, „nad on nagu inimesed ikka. Nad armastavad raha, kuid nii on see alati olnud ... Inimkond armastab raha, millest see ka tehtud ei oleks, olgu nahast, paberist, pronksist või kullast. Nad on küll kergemeelsed ... aga ometi ... ka halastus pole neile vahel võõras ... tavalised inimesed ... ühesõnaga, nad tuletavad meelde endisi inimesi ... ainult korteriküsimus on nad ära rikkunud...“(MM 150).

Ainuüksi selle repliigi pärast oleks MM Stalini poolt ära keelatud. Wolandi, Bulgakovi faabulas kui kõiketeadva (*der Allwissende*¹²) ja kõikvõimsa (*der Allmächtige*¹³) entiteedi väljendatu kujutab endast hävitavat hinnangut Moskvale: vana mõtteviis (tuletavad meelde „endisi inimesi“), ainult ... „korteriküsimus on nad ära rikkunud“. Teisisõnu, sama rahvas, sama revolutsiooni-eelne mentaliteet, pluss „korteriküsimus“.

Elamispinna katastroofiline nappus pidi paratamatult elavdama musta turgu. Korteritega sahkerdati ja spekuleriti vaatamata sellele, et see oli äärmiselt riskantne. Vestluses Margaritaga esitab Korovjev teemakohase paroodia:

„Ma tean paljusid inimesi,“ vatras Korovjev, „kellel polnud õrna aimugi viiendast dimensioonist ega üldse mitte millestki, kuid kes ometi saatsid korda jalustrabavaid imetegusid oma ruumide laiendamise alal. Nii olevat üks moskvalane, nagu mulle räägiti, saanud kolmetoalise korteri Zemljanoi Vali lähedale ja teinud sellest ilma viienda dimensiooni ja muu säherduse üle mõistuse käiva värgi abita silmapilk neljatoalise, jagades ühe toa vaheseinaga pooleks. Seejärel vahetas ta oma korteri kahe eraldi korteri vastu Moskva eri rajoonides – üks oli kolme – ja teine kahetoaline. Te peate möönma, et tube oli nüüd juba viis. Kolmetoalise vahetas ta kahe kahetoalise vastu, ja nagu näete, sai kuue toa omanikuks, mis tõsi küll, olid mööda Moskvat laiali pillatud. Sellele pidi järgnema viimane ja hiilgavaim manööver – ajalehekuulutus, mis teatab, et kuus tuba Moskva eri rajoonides vahetatakse viietoalise korteri vastu Zemljanoi Vali rajoonis, kuid paraku katkes mehe tegevus enne seda temast olenematute asjaolude tõttu. Väga võimalk, et tal on praegugi mingi toapugerik, kuid julgen väita, et Moskvast see igatahes ei asu.“ (MM 294).

¹² *Kõiketeadev*, Deus Absconditus'e, Varjatud Jumala atribuut Weberil.

¹³ *Kõikvõimas*, Deus Allmächtige, atribuut Weberil.

Tartu semiootikakoolkonna rajaja J. Lotman on oma kirjutistes Bulgakovi loomingut käsitanud ainult fragmentaarselt. Erandiks on 1986. a. avaldatud artikkel „Märkusi kunstilise ruumi kohta“, mille üks osa on pühendatud Bulgakovile ning kannab alapealkirja „Kodu „Meistris ja Margaritas““ (Дом в „Мастере и Маргарите“) (Лотман 1986, 36–43).

Lotman toob sisse dihhotoomia „Kodu“ (Дом) ↔ „mittekodu“ (антидом). Viimase alla paigutab autor algul ühis- e kommunaalkorteri, hiljem aga korteri kui sellise. Need kuuluvad infernaalsesse maailma, mida iseloomustavad märksõnad „surm“, „põrgu“, „ühine“, „absurdne“, „irratsionaalne“, „elutu“ „elektrivalgus“, „raadio“, „räpakus“, „minnalaskmine“, „pealekaebamine“. Esimene („Kodu“) seevastu on seotud märksõnadega „elu“, „vaimne“, „loominguline“, „intiimne“, „raamatud“, „klaver“, „ahi“, „küünlavalgus“. Lotman leiab, et „mittekodu“ peamiseks iseloomulikuks tunnuseks on see, et selles ei elata, vaid sellest haihtutakse: põgenetakse, lennatakse minema, kaotakse jäljetult.

Meistri saatuseks on lõputu rännak, „Kodu“ otsing. Ühtlasi teeb Lotman riskantse üldistuse: „Pseudo-kodude“ e „anti-kodude“ infernaalne loomus kandub üle nende kogumile – linnale. Kokkuvõtvalt, Lotman on esitanud originaalse, ent samavõrra provokatiivse tõlgenduse, millest tuleb põgusalt juttu arutelu raames.

Defitsiit. Krooniline elementaarsete tarbeesemete põud kujundas vastava argiretoorika, kus tarbekaupade ja teenuste puhul ei kasutatud sõna «ostma» (купить), vaid «hankima» (достать) (Бригадина 2014, 152).

<...>nad pugesis välja igast praost. Neid pudenes välja hiliste poodide ustest, mille vitriine kaunistasid ülevärvitud puust seakintsud ja vorstid, ... nad trügisid kõnniteel, vahtisid kõikidest avatud akendest, süütasid priimuseid köökides, mängisid häälest ära pianiinodel, kaklesid teeristidel, pressisid üksteise peale trammides. (MM).

III peatükk: Sotsiaalne tekstis, mis on tekstis: Jeršalaim

3.1 Tunda süvakeelt: „Juudast tuleb hoida, Kirovist ja Gorkist rääkimata“

Erinevatel aegadel ja erinevates ühiskondades on kasutatud mitmesuguseid erinevaid vihjekeeli. MM-i 25. peatükk kannab pealkirja „Kuidas prokuraator püüdis päästa Karioti Juudast.“ Pärast seda kui Ješua¹⁴, vaatamata Pilatuse katsetele teda päästa, on Juuda reetmise tõttu risti löödud, otsustab prokuraator Juuda likvideerida. Ülesande täitmise usaldab ta oma salateenistuse ülemale Afraniusele. Tegemist on salapärase persooniga, kelle konkreetse ajaloolise prototüübi osas ei ole uurijate vahel üksmeelt. Antud juhul ei oma see küsimus aga iseseisvat tähendust. Hoopis kõnekam on asjaolu, et Bulgakovi versioonis oli tõenäoliselt tegemist Wolandi endaga. Sellele viitab ennekõike Wolandi fraas MM-i 3-ndas peatükis, millest selgub, et ta oli Ješua ristilöömise ajal Jeršalaimis. Tõsi, ta oli seal „salaja, nii-öelda inkognito“ (MM 53). Versiooni kinnitab sündmuste üksikasjalik rekonstruktsioon, millest nähtub, et Afranius mitte ainult ei täida eksimatult ja üleloomuliku kiirusega kõiki Pilatuse korraldusi, vaid näib olevat täielikult kursis ka prokuraatori mõtete ja kavatsustega. Lisaks selgub, et Afraniusel on olemas Jeršalaimi templi kõikide pitsatite koopiad, mida poleks mingil juhul suutnud hankida tavaline salateenistuse ülem. Pärast Juuda tapmist on Pilatus sunnitud möönma:

„Jätkake,“ ütles Pilatus, „viga ei tehtud. Ma hakkam üleüldse pisut pead kaotama, Afranius, nähtavasti on mul tegemist mehega, kes iial ei tee vigu. Ja see mees olete teie“ (MM 379).

Veel enne toimub Pilatuse ja Afraniuse vahel dialoog, mille käigus prokuraator räägib oma eelaimusest, et Juudas tapetakse saabuval ööl. Ning annab korralduse, et Juudas oleks „hästi valvatud“. Kahekõne ise on äärmiselt kõnekas.

Prokuraator jäi vait, vaatas selja taha – ega kedagi rõdul pole – ja ütles siis tasa: „Asi on nimelt selles, et mulle teatati: ta tapetakse veel täna öösi.“ // „Prokuraator, ma ei ole teie kiitust ära teeninud. ... Minul niisuguseid andmeid ei ole.“ // „Te väärte kõrgeimast kõrgeimat autasu,“ vastas prokuraator, „kuid niisugused andmed on olemas.“ // „Julgen küsida, kes teile seda teatas?“ // „Lubage, et jätan selle esialgu enda teada, seda enam et need teated on juhuslikud, segased ja pole teab kui kindlad. Kuid ma olen kohustatud kõike ette nägema. See on juba ükskord minu amet ja kõige rohkem pean ma usaldama oma eelaimusi, sest need pole mind kunagi petnud“ (MM 358 - 359)... // Seepärast palungi ma teid see asi enda peale võtta, see tähendab, teha kõik selleks, et Juudas Kariotist oleks hästi valvatud.“ // „Hegemooni käsk täidetakse,“ alustas Afranius, „kuid ma pean hegemooni rahustama: kurjategijate plaani on erakordselt raske täide viia. Mõelda vaid“, külaline heitis rääkides pilgu selja taha ja jätkas: „otsida inimene, ta maha lüüa ja veel välja uurida, palju ta sai, ning jõuda raha Kaifase kätte tagasi toimetada – ja seda kõike üheainsa öö jooksul? Täna?“ // „Ja ometi tapetakse ta täna,“

¹⁴ Tegemist on küll ajaloolise isikuga, ent mitte evangeelse Jeesusega. Mõnede autorite arvates oligi Bulgakovi peamiseks eesmärgiks eemaldada pühakirjast ja luua apokrüüf (B&K 2007, 137). Tõepoolest, romaanis puudub vähimgi vihje Ješua jumalikule päritolule. Jumala Poja asemel astub tekstis meie ette tavaline lihtsurelik, kel on ilmselt algelisi telepaatilisi võimeid, ent puudub võime teha midagi üleloomulikku. Vähe sellest, puudub elementaarne suutlikkus sündmuste käiku ette näha.

kordas Pilatus kangekaelselt, „ma aiman seda ette, ma ütlesin ju teile! Pole veel juhtunud, et mu eelaimus oleks mind petnud.“ Värin jooksis üle prokuraatori näo ja ta hõõrus korraks käsi. // „Kuulan,“ lausus külaline alistunult, tõsis, sirutas end ja küsis äkki karmilt: „Nii et ta tapetakse, hegemoon?“ // „Jah“, vastas Pilatus. „Ja ma võin loota vaid teie imeteldavale osavusele... Ma ootan,“ ütles Pilatus, „ettekannet matmise kohta ja selle Kariotist pärit Juuda asjus täna öösel, kas kuulete, Afranius, veel täna öösel. Valvele antakse käsk äratada mind, niipea kui te tulete. Ma ootan teid!“ (MM 359 -360).

Bulgakov loob esoteerilise mängusituatsiooni, milles asjasse pühendatud isikud räägivad üht ja mõtlevad teist. Pilatus rõhutab korduvalt oma eelaimuste „legitiimsust“, mis sisuliselt tähendas aga vastuvaidlematult täitmisele kuuluvat korraldust – „valvata Juudast hästi“, st Juudas tappa. Niisugusel vihjekeelel on mitmeid eelseid, antud juhul oli küsimus ilmselt ka puhtpraktiline: alati võib keegi pealt kuulata. Vihjekeeles esitatud sõnum võimaldab vajadusel väita, et sõnumist on valesti aru saadud. Vihjekeeles antud korraldused teevad ülearuseks kirjaliku asjaajamise ja kõikvõimalike dokumentide tekitamise, mis kardavad päevavalgust.

Vihjekeele näitena võib tuua ka Pilatuse ja ülempreester Kaifase dialoogi romaani 1928–1929 mustandversioonist (Bulgakov 2004 b, 66):

„Ah jaa, preester, agentuur, nagu ma kuulsin, on sul väga hea,“ hakkas Pilatus poollauldes kõnelema. „Iseäranis aga see nooruke nuhk Juudas Kariotist. Nii et hoiatada teda. Ta on kasulik.“ // „Leiame teise,“ vastas Kaifas kärmelt, asehaldurit poolelt sõnalt mõistes. // „*O gens sceleratissima, taeterrima gens,*“ hüüatas Pilatus. „*O foetor judaicus!*“¹⁵

Nagu tekstist nähtub, soovib Pilatus Kaifasel Juudast „hoida“, kuna ta on kasulik. Ülempreester tõlgendab seda eksimatult kui asehalduri ähvardust Juudas tappa ning annab küünilise repliigiga mõista, et on sellega arvestanud ning leiab vajadusel alati uue agendi. MM-i viimases, publitseeritud versioonis on Pilatus märksa mõõdukam ning arvab, et Juudal tulnuks oma saatuse üle kibedalt kurta, kui oleks püüdnud märkamatuks Herodes Suure paleesse tungida. Tegemist on küll ähvardusega, ent ruumiliselt piiratud ning minevikku suunatud ähvardusega. Lõppversioonis laseb Pilatus Afraniusel lihtsalt tegutseda, ilma tseremoonitsemata.

Vihjekeelt laseb Bulgakov kasutada ka oma näidendi „Aleksander Puškin“ tegelastel. Salapolitsei pealik Benckendorff annab sandarmeeria ülemale Dubelt'ile korralduse saata mehed duelli pidamise paika, võtta duellandid kinni ja anda kohtu alla, rõhutades kahel korral,

¹⁵ „Oo kõige patusem, kõige eemaletõukavam tõug... Oo juudalehk.“ Kolmandas, neljandas ja viiendas mustandredaktsioonis 1931-1937 (Bulgakov 2004 b, 193, 346, 377) nimetab Pilatus juute „kuritegelikuks ja tumedaks sooks“, lõppredaktsioonis on see lõik üldse välja jäetud.

et „koht võidakse ära muuta“. Korralduse mõte pidi olema üheselt selge: duelli, mille käigus Puškin tõenäoliselt tapetakse, ei tohi segada. Olgu märgitud, et salapolitsei ülemat „instrueeris“ eelnevalt tsaar Nikolai I isiklikult, kellele tundus, et „Puškin lõpetab halvasti“. „Ta lõpetab halvasti. Ma räägin sulle... Ta lõpetab halvasti. Nüüd ma näen seda“ (Bulgakov 1990 b, 491–492).

Vihjekeele spetsialistiks võib kahtlemata pidada Stalinist. 1934. a. detsembris tapeti mäletatavasti Leningradi parteijuht Kirov. Viimane oli kujunenud Stalinile ohtlikuks konkurendiks ning seetõttu on peetud tõenäoliseks, et mõrva tellis just tema. Ent ta ei saanud populaarse parteijuhi ja ustava leninlase likvideerimiseks anda ühemõttelist ja selget korraldust. „Tõenäoliselt oli asi otse vastupidi, ta kutsus Jagoda korduvalt enda juurde ja nõudis, et Kirovit tuleb väga valvsalt *kaitsta*“ (Радзинский 1997). Jagoda ülesanne oli „süvakeelt“ mõista ja vastavalt tegutseda. Võib oletada, et sama sündis Gorkiga. 1936. a. suvel hakkas „Vana Karu“ „mässama“, st ei võtnud enam kuulda Stalini „nõuandeid“. „Ilmselt just siis käskiski Stalin Jagodal Gorkit *hoolikalt kaitsta* ja teha kõik mis võimalik, et vaenlased ei saaks kirjanikku ära kasutada“. Jagoda sai aru ... ja aitas Gorkil surra (Радзинский 1997).

Kuuldused sellest, et Stalin võis suunata Kirovi kõrvaldamist, hakkasid levima kohe pärast mõrva. Bulgakov, tundes hästi Stalini poliitilist käekirja, võis arvestatava tõenäosusega rekonstrueerida Kirovi mõrva ja seejärel ka Gorki surma oletatava eelmängu ja pühendada neile Pilatuse-Afraniuse esoteerilised dialoogid „Meistris ja Margaritas“.

IV peatükk: Woland

4.1 Bulgakovi tõsine realism

Wolandi tähendusega seotud sotsiaalfilosoofilised ja semiootilised aspektid on leidnud ühelt poolt põhjalikku käsitlemist, teiselt poolt aga tekitanud sama põhjalikke vaidlusi. Antud töö raamesse ei kuulu ülevaate andmine neist vaidlustest. Seetõttu piirduakse töös vaid mõningate asjakohaste hinnangutega Wolandile.

Üheks lähtepunktiks Wolandi rolli mõistmisel võiks olla romaani algul toodud epigraaf Goethe Faustist (Goethe 1921, 45):

Faust: Nun gut, wer bist du denn?

Mephisto: Ein Teil von jener Kraft,

Die stets das Böse will und stets das Gute schafft.

A. Sanga eestindus, mis seisab ka Bulgakovi romaani eestikeelse tõlke päises, on järgmine:

„Noh ütle, kes sa oled siis?“ // „Ma olen osa jõust, kes kõikjal tõstab pead // ja kurja kavatseb, kuid korda saadab head.“ (MM 9).

Uurijad on ühel meelel selles, et Wolandi kuju loomisel on Bulgakovit olulisel määral inspireerinud Goethe „Faust“, täpsemalt Mefisto *resp* Mefistofeelse tüüp. Mefisto, olles küll Kurat, Saatan, Kurjus etc, iseloomustab end siiski jõuna, kes tumedatele kavatsustele vaatamata saadab lõppkokkuvõttes korda ainult head. Kuivõrd Woland ja Mefisto on olemuslikult sarnased, oleks epigraafi valik justkui igati põhjendatud ning epigraaf ise oluliseks võtmeks romaani lahtimõtestamisel. Ent selle võtme kasutamine pole sugugi lihtne.

J. Lotman on seisukohal, et vaimsus moodustab Bulgakovil MM-is keeruka hierarhia. Selle kõige madalamal astmel asub „surnud vaimsusetus“, kõige kõrgemal „absoluutne vaimsus“. Kahe pooluse vahele paigutub mitmetähenduslik reaalne maailm. Selle alumistel tasanditel puutume kokku „saatanliku hingestatusega“ ja julmade mängudega. „Need õelad meelelahutused äratavad neid, keda on võimalik äratada ja aitavad lõpuks kaasa endast suurema vaimsuse võidule. Selline on Goethe epigraafi mõte, millel ei puudu manihheistlik kõrvalmaik“ (Лотман 1986, 40–41). Goethe puhul on pilt enam-vähem selge: Lotmani mõtet järgides aitab Mefisto lõppkokkuvõttes Faustil jõuda vaimsuse kõrgemale nivoole. Bulgakovi puhul taoline selgus puudub, sest Lotman ei täpsusta, kellel konkreetselt Wolandi kuri tahe aitab tõusta kõrgemasse vaimususse.

Mingil määral analoogilise, ent veelgi riskantsema skeemi joonistab B. Sokolov: „Need, kes jätsid Meistri Moskvast normaalsest elust ilma, kiusasid taga, kihutasid korterist välja ja sundisid pelgupaika otsima saatana juures, tegutsesid Wolandi õnnistusel“ (Соколов 2007, 461). Teiselt poolt on väidetud, et Wolandi missiooniks on hoopiski nende karistamine, kes ei täida Kristuse käskide ning just selles tähenduses Woland saab igavesti korda head (Лесский & Атарова 2007, 86). Selle keerulise küsimuse juurde tuleme tagasi arutelu raames.

4.2 Wolandi saatjaskond kui õukond

Sotsiaalsete kategooriate kohaldamine üleloomulikele jõududele on kindlasti riskantne. Võib-olla ka seetõttu pole Wolandi saatjaskonda käsitatud tavalise õukonnana. Meenutagem, sellesse kuulus kolm põhitegelast: kass Peemot, Korovjev ja Azazello. Lisaks neile Hella, nõia traditsioonilises rollis, ning keegi Abadonna, kes ilmub teksti episoodiliselt kahel korral ning kelle funktsioon jäi õigupoolest ebaselgeks.

Aegade jooksul on kassi rolli uurijate poolt reeglina alahinnatud. Romaani teksti süvitsi minek näitab seevastu, et kassi sotsiaalfilosoofiline tähendus on piisavalt kaalukas, et sellele tähelepanu juhtida.

Bulgakov toob romaanis sisse üleloomuliku, ent taotleb, et seda üleloomulikku võetakse loomulikuna. Üleloomuliku sissetoomine ei kujunda romaanist ulmeromaani, vaid laseb irratsionaalsel eksisteerida reaalses reaalsena või isegi reaalsemana kui reaalne. Kõige selgemalt avabki Wolandi ja tema meeskonna tegevuse ontoloogilise telje kass Peemot:

„Kassid ei kannu pükse, *messire*, vastas kass väga väärikalt, „või käsitate mul viimati veel saavad jalga panna? Saabastega kass eksisteerib vaid muinasjuttudes, *messire*“ (MM 300).

Kassi sõnum on ühene: Woland ja tema kaaskond kuuluvad küll üleloomuliku valdkonda, ent see üleloomulik pole silmapete ega muinasjutt, vaid reaalsus.

Kassi on tabavalt iseloomustanud Bulgakovi hea sõber, literaat ja kunstnik P. Popov, kes märkis, et Peemot on kogu romaani kõige realistlikum tegelane. „Ükskõik, mis ta ka ei ütleks, ükskõik, kuidas ei sirutaks käppa, kõik läheb asja ette“ (Сухих 2004 б, 454).

Tekstist nähtub, et karnevali võtmes tegutsevad nii Peemot kui Korovjev. Ent Peemoti jaoks on see tema tegelik roll, mis ühemõtteliselt saab selgeks epiloogis:

Õo oli ära rebinud Peemoti koheva saba, oli kitkunud kassi karvad ja karvatuustid soodesse laiali pillanud. Pimeduseürsti lõbustanud kass osutus kõhnukeseks noormeheks, demonist paažiks, parimaks narriks, keda maailmas iial on nähtud Nüüd oli ta vaikne ja lendas hääletult, noor nägu kuuvalguse poole pãratud (MM 441).

Teisisõnu, ainult kass on Wolandi õukonnas määratletav *comme le fou par excellence*, kuninga narr. Teiseks narri põhitüübiks on aegade jooksul olnud tavanarr. Seda erinevust näib silmas pidavat ka Woland:

„Kas see palagan voodi all veel kaua kestab? Roni välja, nurjatu Hans! ...// Ega sa ei arva viimati, et oled laadaplatsil?“ küsis Woland pahameelt teeseldes. ... Jãta need odavad hookuspookused Varieteeteatrile“ (MM 299).

Hans kui termin käib eeskãtt tavanarri, laadanarri (*Hansnarr, Hanswurst*) kohta (Rõhrich 1973, 387–388). Peemot oli seevastu ennekõike õuenarr, *Hofnarr*, kuninga narr. Aeg-ajalt kaldus kass aga tegema trikke, mis polnud tema staatusega kooskõlas. Seepãrast siis ka Wolandi õlaltoodud repliik.

Wolandi (monarhi) ja Peemoti vaheline suhe oligi seetõttu eriline ja familiaarne, et kass oli tema personaalne narr:

„...Minu saatjaskond,“ ta noogutas kassi poole, „korraldaski siis selle seansi, mina ainult istusin seal ja vaatasin moskvalasi...“ (MM 243).

Olgu õeldud, et kassi roll Saatana narrina on tãiesti ebatraditsiooniline. Siinkohal oleks mõistlik teha lühike kõrvalepõige narri kui sotsiaalse tüübi/rolli selgitamiseks õldse.

Vastavalt V.Turneri liminaalsuse teooriale iseloomustavad kõikide sotsiaalsete gruppide tegevust teatud faasid, mille abil õletatakse üks sotsiaalne seisund grupi või üksikisiku poolt, et liikuda teise. Seda õleminekuperioodi nimetatakse liminaalseks faasiks. Limnaalsele faasile on omane kõikide võrdsus, tavapãraste vahekordade, suhete, hierarhiate, vããrtuste ja seoste kehtivuse kaotamine. Selles faasis tekib eriline suhtesüsteem, mis ongi narri loomulikuks tegevuskeskkonnaks. Teisisõnu, narri maailm ongi liminaalne, kõigi teiste jaoks on liminaalne faas aga mõõduv, diskreetne. Seetõttu ongi narri vaadeldud tavapãrasest õhiskonnast väljaspool seisvana. Ent, nagu sedastab Jaan Valsiner, asjaolu, et sotsiaalne kord defineerib narri väljaspool seda korda seisvana – siit tema suur sõnavabadus – paigutub narr sotsiaalse korra raamesse just nimelt selle defineerimisakti kaudu (Valsiner 2001: 4).

Õeldu tähendab seda, et narr on reeglina olnud eristaatuses ning võinud endale lubada suverääni suhtes arvestatavat sõnavabadust. Ka kass võis suhtlemises Wolandiga lubada endale rohkem, kui keegi teine selle romaani lehekülgedel. Ometi pole Woland tavaline monarh, vaid tõeline hegemoon, mitte ainult pimeduse, vaid ka valguse isand. Seepärast, olgugi Wolandi lemmik, olid kassi privileegid, võrreldes tavalise kuninga narriga, piiratud. Vaatamata kõigele (meenutame peaaegu piiramatult suud pruukivat Lear'i narri) oli kassi hoiak Wolandi suhtes igati aupaklik. Tasub märkida, et romaanis on Peemotil täita nii meelelahutuslik kui sotsiaalselt kriitiline roll. Wolandi aspektist meelelahutuslik avaldub sotsiaalselt kriitilises võtmes.

V Arutelu

Käesoleva magistritöö eesmärgiks on Bulgakovi romaaniga „Meister ja Margarita“ seotud sotsiaalsete implikatsioonide esitamine. Arvestades teose sotsiaalse konteksti erilist tähendust antud juhul, on töös pööratud palju tähelepanu Bulgakovi ja Stalini suhetele. Neid analüüsid tuleb teha järeldus: arvestades vaadeldava perioodi (Moskva, 1930-ndad) iseärasusi, on hämmastav, et Bulgakovit ei arreteeritud, ei saadetud laagrisse ega lastud maha. Põhjuseid oli selleks rohkem kui küllaga. Veelgi hämmastavam on aga see, et läbinisti veriste kätega diktaatorit tõmbas mingi seletamatu jõud eetilisel puhta ning sirgjoonelise kirjaniku poole. Kahtlemata oli siin mängus ka külm kalkulatsioon. Stalin ei kaotanud lootust, et just Bulgakov püstitab talle ihaldusväärse kirjandusliku monumendi. Stalinist Bulgakov küll kirjutas (näidend „Batum“), ent selle lavastamise ja avaldamise keelas Juht ära. Stalin, kes oli oma isiku kunstilise kujutamise suhtes patoloogiliselt valvas, ei pidanud seda enda vääriliseks. Erinevalt kriitikutest, kelle arvates oli tegemist tõelise meistriteosega.

Kahe antipoodi suhetes väärib erilist tähelepanu Stalini telefonikõne Bulgakovile, mille tagajärjel Bulgakov võeti tagasi tööle Moskva Akadeemilisse Kunstiteatrisse. Ent veel enam väärib see fakt tähelepanu seetõttu, et selles avaldub väga selgelt Stalini lemmikstrateegia. Vaadates kogu stalinlikku perioodi (1929–1953) tervikuna, on ilmne, et tegemist oli kõikvõimalike möödalaskmiste lõputu reaga. Sellistes tingimustes suutis Stalin jääda vajalikul määral tahaplaanile ning see omakorda andis võimaluse lükata vastutus teistele. Nii tekkisid müüdid heast „tsaarist“, kes ei teadnud midagi kohutavatest repressioonidest. Heast ja humaanses partei peasekretärist, kes aitab loomeinimesi. Just sellise mõjuga oli ka telefonikõne Bulgakovile. Intelligentsis, kes oli niigi suhteliselt lojaalne Nõukogude võimule (Shlapentokh 2008), tekitas see tõelise eufooria (Fitzpatrick 1999).

Sotsiaalsed aspektid ei oma romaanis keskset tähendust ja valdavalt käsitatakse neid karnevali, farside, groteski vormis. Praktiliselt üldse ei käsitata poliitilist eliiti ja seda arusaadavatel põhjustel. Siiski on teoses mitmeid filigraanseid vihjeid ka riigi kõrgemale juhtkonnale. Võib arvata, et Stalin, kes tõenäoliselt oli kirjutava romaani sisuga hästi tuttav, sai neist vihjetest aru, aga ei pidanud neid ülearu kahjulikeks. Magistritöö lisades on toodud „libretod“, mis peegeldavad Bulgakovi suhtumist Stalinisse ja tema õukonda. Neis on otse, ent nauditavalt humoorikas võtmes kujutatud Kremli köögipoolt ja intriige. Võib arvata, et Stalin oli ka nende Bulgakovi harrastustega kursis, ning asjaolust, et teda ei saadetud „teatud kohta“,

võib järeldada Juhi heatahtlikku suhtumist kirjaniku vallatustesse. Pealegi on Bulgakov Stalini rolli neis käsitanud piisavalt delikaatselt. Võiks püstitada isegi hüpoteesi, et Bulgakovi tõlgenduses Juht meeldis endale: terase pilgu ja huumorisoonega karm peremees.

Kuigi Moskvast oli tollal puudu kõigest hädavajalikkust, oli siiski kõige teravamaks sotsiaalseks probleemiks korteriküsimus, see oli ühtlasi Bulgakovi isiklik draama. Magistritöö autor on seisukohal, et elamispinna kriis oli ühest küljest tingitud juhtkonna küündimatusest ja riiklikult organiseeritud katastroofist põllumajanduses, mis tingis massilise põgenemise linnadesse. Ent medalil on ka teine pool: tegemist oli üleüldise sundkollektiviseerimise erivormiga. Ühiskorteritesse surutud ja ebainimlikes tingimustes elav inimmass kujutas endast OGPU ja NKVD vabatahtlikku täiendust. Iga salakaebus võis kaebajale tähendada täiendavat elamispiinda selle arvel, kelle peale kaevati. „Sellised korteriolud õhutasid inimesi üksteise peale salakaebusi esitama. See on elamispinna kõikehõlmava struktuurse defitsiidi olemuseks“ (Van Baak 2001, 430). Taolisel sundkollektiviseerimisel oli veel üks tahk. Riiklikult stimuleeritud usaldamatus kodanike vahel, ebakindluse ja hirmu õhkkond aitasid kaasa režiimi stabiilsusele (Marková 2004, 9; vrd Shlapentokh 1989). Teisiti öeldes, kasutati üleajaloolist põhimõtet *divide et impera*, jaga ja valitse.

M. Foucault on akadeemilisse käibesse toonud tõerežiimi mõiste. Kõige üldisemas plaanis tähendab see reeglite ja mehhanismide kogumit, mille alusel ja abil konstrueeritakse võimu poolt tõde. Romaani 15-ndas peatükis, mille tsensuur esialgu peaaegu täielikult välja jättis, on esitatud stalinliku tõerežiimi meisterlik paroodia: intelligentne ja smokingis konferansjee veenab sundimatu vestluse vormis kodanikke valuutat ära andma. See on naer, mis pidi, vähemalt osaliselt, maandama reaalseid hirme. Igal juhul oli see vabastav naer (Arnold 2004).

Omaette huvitav teemadering seondub romaani rakendusliku küljega (*subtilitas applicandi*): mis on romaanis sellist, mis aitab paremini mõtestada kaasaegset ühiskonda? Mõneti ootamatult selgub, et romaanis on teemasid, mis pole kaotanud aktuaalsust. Kõigepealt on selleks võõrandumine. Kui eeldada, et poliitilise võõrandumise üheks põhjuseks on võimaluse puudumine mõjutada kaalukate otsuste langetamist, on selge, et kaasaegne Lääne tüüpi ühiskond erineb stalinlikust ainult võõrandumise määra osas. Teiseks, materiaalse kultus, vahe on ainult nõudluste nivoos. Kolmandaks, ja üsna ootamatult, sõnavabadus. Igaüks võib endale esitada küsimuse, kas ta saab avalikult rääkida kõigest, millest mõtleb? Isegi siis, kui ta teeb seda akadeemilises vormis, põhjendatult.

Arutelu lõpus tuleb paratamatult tagasi pöörduda romaani algusse. Bulgakovi teksti mõistmiseks on hädatarvilik Wolandi eetilise tähenduse avamine. Üheks lähtepunktiks, nagu juba öeldud, võiks ja isegi peaks olema romaani päises seisev epigraaf Goethe „Faustist“. See peaks andma võtme Wolandi eetiliseks määratluseks ning sellest johtuvalt olulisel määral suuna kogu romaani tõlgendamiseks. Ootuspäraselt on see küsimus tekitanud lõputuid vaidlusi.

Võtame kõigepealt veelkord epigraafi enda. Saksa originaal: *Nun gut, wer bist du denn? // Ein Teil von jener Kraft, // Die stets das Böse will und stets das Gute schafft*. A. Sanga eestindus: *Noh ütle, kes sa oled siis? // Ma olen osa jõust, kes kõikjal tõstab pead // ja kurja kavatseb, kuid korda saadab head*.

Toodud eestindus pole kõige õnnestunud, sest deformeerib riimi huvides Goethe mõtet. Tõlkest võib jääda mulje, nagu Kuri alles tõstaks pead, originaalis selline idee puudub. Otse vastupidi, Kuri on aegade jooksul pidanud taanduma valguse ees: *...olen osakene // sest osast mis kord oli kõige algus, // ürgpimedusest, millest sündis valgus, // kes kõrkuses nüüd ründab oma ema // ja ruumi tema käest on hakand ahnitsema* (Goethe 1972, 38).

Lõigu stiliseerimata otsetõlge võiks olla (Käärrik 1995): *Noh hüva, kes oled siis? // Osa tollest jõust, // Kes ikka kurja soovib ja korda saadab üksnes head*.¹⁶

Ent kuidas seda epigraafi tõlgendada? Esimene võimalus: võtta täht-tähelt. Nii on küsimuse lahendanud J. Lotman. Mefistofeles oli Saatan, kuri jõud, kes vastu tahtmist tegi head: äratas Fausti ja aitas ta kõrgema vaimsuse tasandile kui see, millel oli ta ise. Siin tekib aga rida probleeme. Esiteks, vaevalt õnnestub kellelgi kunagi ratsionaalselt tõestada, et Faust ja Mefistofeles olid enne kohtumist ühel ja samal vaimsuse tasandil(!). Teiseks, millisest kõrgema vaimsuse tasandist käib jutt? Vastupidi, lõpus puudub Faustil igasugune vastutustunne, tema süü läbi elusalt põletatud vanakesed ei tekita Faustis mingeid süümepiinu. Lotmani mõttekäigu rakendamine Wolandile võiks tähendada, et viimane aitas Meistril jõuda mingile hoomatavalt teistsugusele ja kõrgemale vaimsuse nivoole. Ent midagi taolist romaanis ei

¹⁶ Mefistofelese lause inversiooni on M. Weber kasutanud „Protestantlikus eetikas“ Oktsidendi arengu selgitamisel. „Omand kui niisugune oli kiusatus. Ent selles asjas oli askees jõuks, „mis alati head tahab ja alati kurja teeb“, *die Kraft, die stets das Gute will, und stets das Böse schafft* (Weber 2007, 139). Protestantism nõudis askeesi ja maailma ratsionaalset ümberkujundamist Jumala auks. See nõue ergutas ratsionaalse teaduse arengut, mis astus lõpuks religiooni asemele. Hiljem on R. Merton rakendanud Weberi parafraasi mitmete kultuurilooliselt oluliste nähtuste lahtiseletamisel (Merton 1936).

toimu. Ja lõpuks, Lotman ei tõesta mingil moel, et Mefistofeles ja Woland olid ühel ja samal määral absoluutse kurja kehastuseks.

B. Sokolov, prominentsemaid Bulgakovi uurijaid, jõuab järeldusele, et enne Moskvasse tulekut on Woland seisnud nende jõudude taga, kes Meistrit igal võimalikul viisil ahistasid: alates nendest, kes ei avaldanud tema töid ning lõpetades nendega, kes valekaebuse abil talt korteri ära võtsid (Соколов 2007 б, 461). Mõttekäiku saab tõlgendada nii, et Wolandi kuri tahe sundis Moskva julgeolekut, bürokraate ja pseudoliteraate Meistrit vaenama, et viimane oleks lõpuks sunnitud otsima kindlat varjupaika Wolandi enda juures. Oma seisukohta püüab ta tõestada järgmise lõiguga MM-ist (MM 438):

„Kuidas on,“ küsis Woland, vaadates ülevalt hobuse seljast tema poole, „kas kõik arved on klaaritud? Kas olete hüvasti jätnud?“ // „Jah, olen küll,“ vastas meister, kes oli taas rahulik ja vaatas Wolandile julgelt otse näkku.

Toodud fragment ei saa aga kuidagi kinnitada Wolandile esitatud süüdistusi. Ka romaanist tervikuna pole mingil moel võimalik järeldada seda, mida on järeldanud Sokolov. Sama põhjendamatu on väide, nagu oleks Woland ise provotseerinud moskvalasi sooritama tegusid, mille eest oli võimalik karistada. Lausa nõutuks teeb aga veendumus, et just Woland oli see kes õhutas Pilatust Ješuat hukkama (Соколов 1996, 316). Tegemist näib olevat levinud strateegiaga, kus uurijad ei tuleta järeldusi tekstist, vaid suruvad tekstile peale järeldused, mis olid olemas enne kokkupuudet tekstiga.

Tuleb märkida, et ka paljud teised autorid rahulduvad ühel või teisel määral kanoonilise saatanapildiga, püüdes Wolandi tegusid suruda Goethe epigraafi rangetesse, kuid kitsavõitu raamidesse.

Mitmed uurijad on jõudnud vastupidisele seisukohale ning leidnud, et tervikuna on Woland pigem positiivne tüüp. Kõige äärmuslikumal viisil väljendub see seisukohas, mille järgi Bulgakovi Saatan on tegelikult allutatud valguse jõududele ning karistab neid, kes eksivad pühakirja vastu. Woland ei provotseeri kedagi tegema nurjatusi, vaid lihtsalt registreerib neid. Niimoodi arutledes teebki Woland lõppkokkuvõttes head (Лескис & Атарова 2007, 86). Tõsi, siin räägitakse eeskätt sellest, mida Woland teeb, mitte aga sellest, milline on tema motivatsioon.

Ühtaegu oleme jõudnud keskse küsimuseni: kes ikkagi oli Woland ja kuhu ta kuulus, hea või kurja poolele? MM-i teksti põhjaliku analüüsi alusel saab väita ainult üht: Wolandi näol on tegemist pretsedenditu Saatanaga, kelle arvele ei saa kanda ühtki tegu, mis oleks tulenenud kurjast suvast. Erinevalt Stalinist, kel olid olemas paljud traditsioonilise saatana atribuudid, on Woland pigem keegi, kes karistab, kuid õiglaselt. Peale selle, Woland polnud ainult karistaja, ta oli ka toetaja ja nõuandja. Kõige selgemalt ilmneb see suhtumises Meistrisse ja Margaritasse, kes ilma Wolandi abita oleksid lõpetanud traagiliselt.

Järgmine oluline küsimus puutub võimujaotusse Wolandi kui Saatana ja Ješua kui valguse esindaja vahel. Peaaegu kõik autorid on seda meelt, et tegemist on põhimõttelise jõudude tasakaaluga kahe vahel. Sellele on vihjanud ka J. Lotman, rääkides Bulgakovi võimalikust manihheismist (Лотман 1986, 41). Ent mingist pariteedist ei saa juttugi olla. Woland nimetab Ješua ainsat kaaslast ja jüngrit „kutsumata külaliseks“ ning „orjaks“ (MM 417–418). Piisas Wolandi käeviipest, et Jeršalaim koos Ješuaaga haihtuks: „Nüüd viipas Woland Jeršalaimi poole ja linn kustus“ (MM 445). Romaanist pole võimalik leida ühtki vihjet Ješua Ha-Notsri jumaliku päritolu kohta. Ješua oli tavaline lihtsurelik, kelle habitus balansseeris heasoovlikkuse ja lihtsameelsuse piiril.

Seega võib öelda, et Wolandi näol oli tegemist haruldase Saatanaga, kelle peamisteks tunnusjoonteks olid õiglustunne ja kõikvõimsus. Bulgakov, hoomates stalinliku reaalsuse kuritegelikkust ja jõudu, lõi vastukaaluks Wolandi, kes oli suuteline seda reaalsust väärama. Kui eeldada, et romaani Meister oli Bulgakov ise, jõuame huvitava järelduseni. Meister kirjutas romaani Pilatusest (romaan romaanis). Kirjutas aga täpselt nii, nagu Woland oli seda umbes 1900 aastat tagasi kogunud ja pealt näinud. Võimalik sai selline asi olla ainult ühel juhul: Meister pidi olema Wolandiga kuidagi seotud. Ja kui oli seotud Meister, pidi seda järelikult olema ka Bulgakov. Teisisõnu, Bulgakov oli võtnud kindla positsiooni, Saatana positsiooni. Aga mitte tavalise saatana, vaid erakordse saatana positsiooni. Ja nendes erakordsetes tingimustes, millistes kirjutas Bulgakov, oli see erakordselt originaalne lähenemine.

VI Kokkuvõte

Käesoleva magistritöö eesmärgiks on esitada ülevaade maailmakuulsa romaani sotsiaalsetest implikatsioonidest: anda teksti sotsiaalne kontekst ning sotsiaalselt oluline tekstis. Antud teksti puhul on, tulenevalt stalinliku perioodi iseärasustest, sotsiaalsel kontekstil erakordselt kaalukas tähendus. Seetõttu on palju tähelepanu pööratud Bulgakovi vahekorrale Nõukogude võimuga üleüldse ning iseäranis sotsiaalse konteksti kõige olulisema elemendi, diktaator Jossif Staliniga (I peatükk). Bulgakovi ja Stalini suhted olid dramaatilised ja ühtaegu mõistatuslikud, mille sügavamaid tagamaid pole enam kunagi võimalik selgitada. On mõeldav, et neid ühendas muu hulgas ühine põlgus nõukogude tegelikkuse suhtes.

II peatükk on pühendatud tollase Moskva olulistele sotsiaalsetele ja poliitilistele probleemidele. Kõigepealt käsitatakse eliidi probleeme: seda, miks poliitilist eliiti ei käsitatud: see oli poliitiliselt riskantne; miks majanduslikku eliiti ei saanud käsitada: sest iseseisva sotsiaalse kategooriana seda ei eksisteerinud; miks loomingulist eliiti sai küll käsitada, ent ainult negatiivses tähenduses: tegemist oli loomingulise eliidiga ilma loominguta.

Olulisteks teemadeks on romaanis stalinlik tõerežiim, pseudokollektivism ja korteriküsimus. Romaan kinnitab hüpoteesi: armetud elamistingimused ja pealesurutud kollektivism soodustasid kodanike tihedat koostööd julgeolekuga ning olid oluliseks teguriks totaalse kontrolli kehtestamisel ühiskonna üle.

Jeršalaimi peatükid romaanis võimendavad julgeoleku ja salateenistuste temaatikat. Saatuse ironia: Moskvast on julgeolek kõikjal, ent väheefektiivne, Jeršalaimis salateenistust praktiliselt pole, ent jõuab kõikjale.

Kogu romaani tarvis on võtmeprobleemiks Wolandi kui Saatana personaalküsimus. Selgub, et positiivne Saatan on täiesti võimalik, tegemaks seda, mis peaks õigupoolest kuuluma Jumala ametkonnale. Woland tuli Moskvasse, et kehtestada sotsiaalset õiglust, sest taevastele jõududele polnud see jõukohane.

Kasutatud kirjandus

Булгаков, Михаил 1966, 1967. Мастер и Маргарита. – Москва, № 11, № 1.

Bulgakov, Mihhail 1968. *Meister ja Margarita*. Tallinn: Eesti Raamat.

Bulgakov, Mihhail 1978. *Härra de Molière'i elu*. Tallinn: Eesti Raamat.

Bulgakov, Mihhail 1987. *Valge kaardivägi*. Tallinn: Eesti Raamat.

Булгаков, Михаил 1988. *Чаша жизни. Повести. Рассказы. Очерки. Фельетоны. Пьеса. Письма*. Москва: Советская Россия.

Булгаков, Михаил 1990 а. Дни Турбиных. – М. Булгаков. *Собр. соч. в пяти томах*. Том третий. Пьесы. Москва: Художественная литература, 7–76.

Булгаков, Михаил 1990 б. Каббала святош. – М. Булгаков. *Собр. соч. в пяти томах*. Том третий. Пьесы. Москва: Художественная литература, 279–325.

Булгаков, Михаил 1990 в. Александр Пушкин. – М. Булгаков. *Собр. соч. в пяти томах*. Том третий. Пьесы. Москва: Художественная литература, 463–511.

Булгаков, Михаил 1990 г. Батум. – М. Булгаков. *Собр. соч. в пяти томах*. Том третий. Пьесы. Москва: Художественная литература, 512–570.

Bulgakov, Mihhail 1993. *Pühameeste sepitsused*. Tallinn: Perioodika.

Булгаков, Михаил 1997. *Дневник. Письма. 1914–1940*. Москва: Современный писатель.

Булгаков, Михаил 2004 а. Мастер и Маргарита. – М. Булгаков. *Собрание сочинений в восьми томах*. Том шестой. Москва: Центрполиграф.

Булгаков, Михаил 2004 б. Мастер и Маргарита: Черновые редакции. – М. Булгаков. *Собрание сочинений в восьми томах*. Том седьмой. Москва: Центрполиграф.

Булгаков, Михаил 2006. Мастер и Маргарита. *Обложка*. Москва: Транзиткнига.

Bulgakov, Mihhail 2010. *Meister ja Margarita*. Tallinn: Varrak.

Bulgakov, Mihhail & Bulgakova, Jelena 2003. *Meistri ja Margarita päevik*. Tallinn: Tänapäev.

Allik, Jaak 2008. Molière, Bulgakov, Unt, Undusk, Kasterpalu. *Teater Muusika Kino*, nr 5, 19–32.

- Arnold, Yanina 2004. Through the Lens of Carnival. Identity, Community, and Fear in Mikhail Bulgakov's *The Master and Margarita*. – <http://www.masterandmargarita.eu>.
- Baak, Joost van 2009. *The House in Russian Literature: A Mythopoetic Exploration*. Amsterdam, New York: Rodopi.
- Белобровтсева, Ирина & Кульюс Светлана 2006. *Роман М.А Булгакова «Мастер и Маргарита»*. Коментарий. Таллин: Арго.
- Belobrovtsseva, Irina & Kuljus, Svetlana 2007. *Mihhail Bulgakovi romaani „Meister ja Margarita“ kommentaarid*. Tallinn: Argo.
- Belobrovtsseva, Irina 2010. „Et teataks ...“. –М. Bulgakov. *Meister ja Margarita*. Tallinn: Varrak, 461–468.
- Белобровтсева, Ирина & Кульюс, Светлана 2012. *Путеводитель по роману М.А Булгакова «Мастер и Маргарита»*. Москва: Издательство Московского университета.
- Большая Советская Энциклопедия 1927. Том VIII*. Москва: Акц.общ. «СЭ».
- Большая Советская Энциклопедия 1951. Том VI*. Москва: Акц.общ. «СЭ».
- Bourdieu, Pierre 2003. *Praktilised põhjused. Teoteooriast*. Tallinn: Tänapäev.
- Бригадина, О.В. 2014. «Жить стало лучше, жить стало веселей»: жилищно-бытовые условия жизни городского населения СССР в 1930-е гг. / О.В. Бригадина // *Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. Вып. 9 / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [i інш.]*. – Мн.: БДУ, 2014. – с. 142 – 156.
- Булгакова, Елена 1990. *Дневник*. Москва: Книжная палата.
- Buss, Andreas 1989. *Die Wirtschaftsethik des russisch-orthodoxen Christentums*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Варламов, Алексей 2008. *Михаил Булгаков. Жизнь замечательных людей*. Москва: Молодая гвардия.
- Cioran, Emil M. 2002 *Lagunemise lühikursus*. Tallinn: Vagabund.
- Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani) 1952*. Toim. G. Naan. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Fitzpatrick, Sheila 1999. *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press.

Foucault, Michel 2005. *Seksuaalsuse ajalugu 1. Teadmistahe*. Tallinn: Valgus.

Foucault, Michel 2011. Tõde ja võim. Vestlus Alessandro Fontana ja Pasquale Pasquinoga - *Teadmine, Võim, Subjekt. Valik räägitust ja kirjutatust*. Tallinn: Varrak, 228–262.

Gadamer, Hans-Georg 1990. *Hermeneutik I. Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen: J.C.B Mohr (Paul Siebeck).

Gadamer, Hans-Georg 2002. *Hermeneutika universaalsus. Valik esseid ja intervjuusid*. Tartu: Ilmamaa.

Goethe, Johann W. 1921. *Faust. Eine Tragödie*. Stuttgart: Cotta.

Goethe, Johann W. 1972. *Faust*. Tallinn: Eesti Raamat.

Hosking, Geoffrey 2006. Trust and Distrust: A Suitable Theme for Historians? – *Transactions of the Royal Historical Society*, 16, 95–115.

Kivine, Paavo 2007. *Wolandi partii*. Tallinn: Olympia.

Käärrik, Henn 1995. *Shakespeare sotsioloogi pilguga*. Tartu. Käsikiri.

Käärrik, Henn 2013. *Klassikaline ja nüüdisaegne sotsioloogiline teooria. Valik autoreid*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Käärrik, Henn 2015. *Bulgakov ja Stalin*. Tartu. Käsikiri.

Leesi, Lauri 1993. Eessõna: Meenutuseks lugejale. – *M. Bulgakov. Pühameeste sepitsused*. Tallinn: Perioodika.

Лесскис, Георгий 1990. Комментарии. – *М. Булгаков. Собр. соч. в пяти томах. Том пятый. Мастер и Маргарита. Писма*. Москва: Художественная литература, 607 - 664.

Лесскис, Георгий 1999. *Триптих М.А. Булгакова о русской революции. «Белая гвардия», «Записки покойника», «Мастер и Маргарита»*. Комментарии. Москва: О.Г.И.

Лесскис, Георгий & Атарова, Ксения. 2007. *Путеводитель по роману Михаила Булгакова Мастер и Маргарита*. Москва: Радуга.

Lewada, Juri 1992. *Die Sowjetmenschen 1989–1991. Soziogramm eines Zerfalls*. Berlin: Argon.

Lossev, Viktor 2003 a. „On surematus vaikne, helge rand.“ – *Mihhail Bulgakov & Jelena Bulgakova. Meistri ja Margarita päevik*. Tallinn: Tänapäev, 7–17.

Lossev, Viktor 2003 b. Kommentaarid. – *Mihhail Bulgakov & Jelena Bulgakova. Meistri ja Margarita päevik*. Tallinn: Tänapäev, 473–559.

Лотман, Юрий 1986. Заметки о художественном пространстве. – *Труды по знаковым системам*. Том. 19, 25–44.

Luts, Oskar 1956. *Tootsi pulm. Argipäev*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

М.А. Булгаков – драматург и художественная культура его времени. *Сборник статей*. 1988. Москва: Союз театральных деятелей РСФСР.

Малая Советская Энциклопедия 1929. Том I. Москва: Акц. общ. «СЭ».

Marková, Ivana 2004. Introduction: Trust/Risk and Trust/Fear. – Marková, I. (Ed.). *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe. – Proceedings of the British Academy*, 123, 1–23.

Marková, Ivana 2013. Forms of Resistance during Stalinism. – Bauer, M. W., Harré, R., Jensen, C. (Ed-s). *Resistance and the Practice of Rationality*. – Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 137–156.

Medvedev, Roy A. 1971. *Let History Judge. The origins and consequences of Stalinism*. New York: Alfred A. Knopf.

Merton, Robert K. 1936. The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action. – *American Sociological Review*, 1, 894–904.

Merton, Robert K. 1968. *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.

Миронов, Борис 2015. *Российская империя: от традиции к модерну. В трех томах*. Санкт Петербург: ООО Дмитрий Буланин.

Obolonsky, Alexander 2003. *The Drama of Russian Political History: System Against Individuality*. College Station: TAMU Press.

Петелин, Виктор 2004. „Я никогда не увижу света.“ – М. Булгаков. *Собрание сочинений в восьми томах, том шестой*. Москва: Центрполиграф, 5 – 60.

Петровский, Мирон 2008. *Мастер и Город. Киевские контексты Михаила Булгакова*. Санкт Петербург: Издательство Ивана Лимбаха.

Parsons, Talcott 1968. *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers. Vol II: Weber*. New York: The Free Press.

Радзинский, Эдвард 1997. *Сталин*. Москва: Вагриус.

Rowney, Don K. 2001. *Bureaucracy. Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*: in 6 vols. P.N. Stearns (ed.). New York etc.: Charles Scribner's Sons, Vol. 2 P. 533–543.

Röhrich, Lutz 1973. *Lexicon der sprichwörtlichen Redensarten. Bd 1*. Freiburg. Basel. Wien: Herder.

Shakespeare, William 1968 *Kogutud teosed*, VI kd. Tallinn: Eesti Raamat.

Shlapentokh, Vladimir 1989. *Public and Private Life of the Soviet People*. New York. Oxford: Oxford University Press.

Shlapentokh, Vladimir & Shiraev, Eric & Carroll, Eero 2008. *The Soviet Union. Internal and External Perspectives on Soviet Society*. New York: Palgrave Macmillan.

Соколов, Борис 2006. *Тайны «Мастера и Маргариты»*. *Расшифрованный Булгаков*. Москва: ЯУЗА.

Соколов, Борис. 1991. *Роман М. Булгакова «Мастер и Маргарита»*. *Очерк творческой истории*. Москва .

Соколов, Борис 1996. *Энциклопедия Булгаковская*. Москва: ОКИД-МИФ.

Соколов, Борис 2007. *Булгаков и Маргариты*. Москва: Алгоритм.

Соколов, Борис 2007 а. Михаил Булгаков – Пророк и предтеча. – *М. Булгаков. Мастер и Маргарита*. Москва: Мир Книги, 5–16.

Соколов, Борис 2007 б. Комментарии. – *М. Булгаков Мастер и Маргарита*. Москва: Мир Книги, 452- 478.

Sorokin, Pitirim & Lunden, Walter A. 1959 *Power and Morality*,
<http://www.panarchy.org/sorokin/power.html>

Стоикова, Татьяна 2012. *Слово персонажа в мире автора. Роман М.А Булгакова «Мастер и Маргарита»*. Москва: Книжный дом «Либроком».

Сухих, Игорь 2004 а. «Мастер и Маргарита»: три романа Михаила Булгакова. – *М. Булгаков. Мастер и Маргарита*. Санкт-Петербург: Новая Нива, 434–450.

Сухих, Игорь 2004 б. Примечания. – *М. Булгаков. Мастер и Маргарита*. Санкт-Петербург: Новая Нива, 452–458.

Татаринов, Вадим 2008. «Отправьте меня лучше в Ниццу!...». – *М. Булгаков. Мастер и Маргарита*. Москва: Эксмо, 662 - 670.

Turner, Victor W. 1998. Liminalität und Communitas. – *A. Belliger und D. J. Krieger (Hrg.). Ritualtheorien*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 251–261.

Valsiner, Jaan 2001. Glory to the Fools. Ambiguities in Development through Play within Games. – *Forum Qualitative Sozialforschung*, 2(1), 1–9.

Voslensky, Michael S. 1980. *Nomenklatura. Die herrschende Klasse der Sowjetunion*. Wien-München-Zürich-Innsbruck: Fritz Molden.

Weber, Max 1972. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J. C. Mohr (Paul Siebeck).

Weber, Max 2002. *Võimu ja religiooni sotsioloogias*. Tallinn: Vagabund.

Weber, Max 2007. *Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim*. Tallinn: Varrak.

Яновская, Лидия 2007. *Записки о Михаиле Булгакове*. Москва: Текст.

Яблоков, Евгений 2001. *Художественный мир Михаила Булгакова*. Москва: Языки славянской культуры.

Яновская, Лидия 1983. *Творческий путь Михаила Булгакова*. Москва: Советский писатель.

Lisad

Lisa I. Stalini ja Bulgakovi esimene ja viimane kohtumine

[Allpool esitatu on Mati Undi sissejuhatav kommentaar ja nauditavalt humoorikas eestindus Bulgakovi kirjutatud(?) ja kodus tuttavate ringis etendatud loost. Teksti lugemine tohiks eeldada küll mõningast vene keele tundmist, ent on usutavasti mõistetav selletagi. Loo enda on aastaid hiljem mälu järgi taastanud Jelena Bulgakova (Bulgakov 1997, 621–625).

Nagu eelpool juba öeldud, oli Stalin kahtlemata kursis kõikide Bulgakovi tegemistega. Ühtlasi võib oletada, et see väike paroodia pakkus Stalinile piisavalt lõbu. Ühelt poolt on Bulgakov selles nähtavasti tabanud midagi päris tegelikku publiku eest hoolikalt varjatud Moskva õukonna argielu kohta. Teiselt poolt, ja see on määrav, on Bulgakov käsitanud teemat küllaltki delikaatselt ja kujutanud Stalinit rollis, mida Juht, võib-olla teatud mööndustega, tahtiski mängida. Stalin esineb sketšis karmi, aga humoorika monarhi ja Peremehena (nagu Stalinit õukonnas isekeskis kutsuti), kes tunneb oma õukondlasi perfektselt (röntgen, nagu Ivan IV) ning tunneb kaasa ... kirjanikele. Võiks isegi pakkuda riskantse oletuse, et Stalin suhtus oma õukonda mitte vähema skepsisega kui Bulgakov.

Joonealused viited on lisanud käesoleva töö autor. Paaris-kolmes kohas on Undi tõlget pisut korrigeeritud.]

Mitmed, viimati Jüri Ojamaa (Looming nr. 4, 2000) on jutustanud Bulgakovi ja Stalini imelikest suhetest. Kokku nad elus ju ei saanud. Bulgakov oli üks väheseid mittekommunistlikke kirjanikke, keda ei vangistatud, piinatud ega poodud, kelle tükid see-eest olid keelatud (peale valgekaartliku "Turbinite päevade", mida Stalin vaatas palju kordi ja käskis isegi repertuaaris hoida). Stalin oli ju Gorkile isegi kiitnud Bulgakovi vastasust (Vot Bulgakov! Tot zdorovo berjot! Protiv šersti berjot! Eto mne nnavitsja!) Kord helistas Stalin Bulgakovile isiklikult ja lõpetas oma palju refereeritud vestluse türannile iseloomulikult: „Nam bõ nužno vstretitsja, pogovorit s vami...” – Bulgakov jaatas elavalt „Daa-daa! Otšen’ nužno...” ning Stalin lõpetas: „Da, nužno naiti vremja i vstretitjsa objazatelno. A teper želaju vam vsevo horoševo.” See jutt tegi neurootilise ja juba agorafoobia all kannatava Bulgakovi ajutiselt terveks, täitis ta energiaga. Muidugi kaotas ta mõne aja pärast lootuse türanniga kokku saada. Ka ta kirjadele loomulikult ei vastatud. Irooniline Bulgakov (kes oli ka hea imitaator) aga hakkas sõpradele õhtuti jutustama järgmist

versiooni oma võimalikust kokkusaamisest Staliniga. Bulgakovi naine Jelena on selle kodulaval esitamiseks mõeldud sketši mälu järgi üles kirjutanud.

Olla olnud justkui nii, et Mihhail Afanasjevitš langenud täielikku lootusetusse ja saatnud kirja Stalinile, et noh, mis teha, kirjutan näidendeid, aga ei neid lavastata ega trükita. Ühesõnaga, lühike kiri, otšen' zdorovo kirjutatud, aga allkiri – Teie Trampazlin. Stalin saab kirja, loeb.

STALIN (kerge gruusia aktsendiga): Što za štuka takaja? Tram-pa-zlin...Midagi ei saa aru! (Vajutab nuppu.) Jagoda minu juurde! (Tuleb Jagoda, annab au.) Kuule Jagoda, mis see on? Näe – kiri. Mingi kirjanik kirjutab. Nimi – Trampazlin. Kes see on?

JAGODA: Ei või teada.

STALIN: Mis tähendab, ei või teada? Kuidas sa julged mulle niiviisi vastata? Kolm arssinat maa alla pead sa nägema! Et poole tunni pärast oleks mulle öeldud, kes see on!

JAGODA: Kuulen, Teie Kõrgeausus.

Lahkub, tuleb tagasi poole tunni pärast.

JAGODA: Nii et, Teie Kõrgeausus, see on Bulgakov!

STALIN: Bulgakov? Mis see siis olgu? Minu kirjanik kirjutab mulle sellise kirja? Poslat' za nim nemedlenno!

JAGODA: Jest', Teie Kõrgeausus!

Mototsiklett sõidab – bzzzz – otse Furmanovi tänavale. Bzzzz! – ja meie tuppa astub mees.

MEES: Bulgakov? Mul on kästud teid kiiresti toimetada Kremli!

Mišal aga on seljas vanad valged puuvillapüksid, pesemisest välja veninud, katkised toatuhvlid, varbad väljas, särgil auk taga, juuksed sassis.

BULGAKOV: ...Tttt! Kuhu ma...saapaidki pole...

MEES: Kästi tuua, ükskõik mis seljas!

Miša võtab hirmuga sussid jalast, ja läheb mehega kaasa. Mototsiklett teeb bzzzz! ja ongi Kremli! Miša astub saali, aga seal istuvad Stalin, Molotov, Vorošilov, Kaganovitš, Mikojan, Jagoda.¹⁷ Miša jääb uksele seisma, kummardab.

STALIN: Što eto takoje! Miks paljajalu?

¹⁷ Jagoda, nagu eelpool märgitud, oli NKVD ülem 1934-1936. Loogiliselt võttes said Bulgakovi poolt väljamõeldud sündmused toimuda just neil aastail. Vjatšeslav Molotov, Stalini parem käsi, oli tollal NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimees, teisiti öeldes peaminister; Kliment Vorošilov oli tollal NSV Liidu Kaitse Rahvakomissariaadi rahvakomissar e kaitseminister; Lazar Kaganovitš (Kogan) oli tollal Kompartei Keskkomitee sekretär, väidetavalt ka NSV Liidu ülemrabi; Anastass Mikojan oli 10-liikmelise Kompartei Keskkomitee Poliitbüroo liige, NSV Liidu toiduainetetööstuse rahvakomissar/minister.

BULGAKOV (kurvalt käsi laiutades): Noh, et...pole mul saapaid...

STALIN: Što takoje! Minu kirjanikul pole saapaid! Što za bezobrazie! Jagoda, võta saapad jalast ja anna talle!

Jagoda võtab saapad maha ja ulatab vastikustundega Mišale. Miša proovib jalga tõmmata – ei mahu!

BULGAKOV: Ei lähe nagu mulle...

STALIN: No mis jalad sul küll on, Jagoda, ei saa aru!

Vorošilov, võta omad maha, äkki sobivad. (Vorošilov võtab saapad maha, aga need on Mišale suured.)

Vaata-vaata – suured talle! No on sul alles intendandi jalg! (Vorošilov minestab.) Vot už – nalja ka ei tohi enam teha!

Kaganovitš, [juudidõust¹⁸], mis sa istud, ei näe või, et teine on paljajalu! (Kaganovitš võtab ruttu saapad jalast, kuid ka need ei sobi.) Nu, konešno, kus nüüd vene inimene...! Uhh, tõ!

Kao mu silmist! (Kaganovitš minestab.)

Nitševo, küll ta püsti tõuseb. Mikojan! Ega sult ei maksa küsidagi, sul ju kana jalg. (Mikojan tuigub.) Ära sa kukkuma mõtle hakata! Molotov, saapad maha!

(Molotovi saapad sobivad lõpuks Mišale.) Noh nii! Korras! Nüüd ütle mulle, mis sinuga lahti on. Miks sa mulle niisuguse kirja kirjutasid?

BULGAKOV: No mis sa teed!...Kirjutan ja kirjutan näidendeid, aga kasu pole miskit! Vot praegu vedeleb MHAT-is üks näidend, aga ei nad lavasta, ei nad anna raha...

STALIN: Vot kak! Nu podoždi, seitšass! Oota üks minut (Helistab.) Kunstiteater, jah? Stalin räägib. Kutsuge Konstantin Sergejevitš. (Paus.) Mis? Suri ära? Millal? Just praegu? (Mišale.)

Ponimaješ, suri, nii kui öeldi. (Miša ohkab raskelt.) Oota, oota, ära ohi midagi. (Helistab uuesti.) Kunstiteater, jah? Stalin räägib. Kutsuge Nemirovitš-Dantšenko. (Paus.) Mis? Suri ära? Tema ka? Millal? ...Saa aru, see suri ka ära. Pole midagi, oota natuke. (Helistab jälle.)

Kutsuge mulle siis veel kedagi! Kes räägib? Jegorov? Tak vot, seltsimees Jegorov, teil vedeleb teatris üks näidend (kõõritab Miša poole), kirjanik Bulgakovi näidend...Ma ei taha muidugi kellelegi survet avaldada, aga mulle tundub, et see on hea näidend...Mis? Teie arust kah hea? Kavatsete lavastada? Millal kavatsete? (Paneb käe toru peale, Mišalt.) Millal tahad?

BULGAKOV: Gospodi! Kasvõi aastakese kolme pärast!

¹⁸ Seda ei ole Undi tekstis, küll aga originaalis (Bulgakov 1997, 622). Repliik annab veelkord tunnistust, et Bulgakov pidi piisavalt hästi hoomama Stalini tegelikku maailmapilti, mille oluliseks elemendiks oli üha süvenev antisemitism.

STALIN: Eehh! (Telefoni.) Ma ei taha teatri asjadesse sekkuda, kuid mulle tundub, et te võiksite ta lavastada... (pilgutab Mišale silma) kuu kolme pärast... Mis? Kolme nädala pärast? Nu, štož, eto horoššo. Aga palju plaanite talle maksta?... (Katab jälle toru käega. Mišalt.) Palju tahad?

BULGAKOV: Noh, nii...noh mulle ehk... viissada rubla...

STALIN: Ai-ai-ai! (Jegorovile.) Ma pole muidugi finantsasjade spetsialist, kuid mulle tundub, et niisuguse näidendi eest tuleks maksta viiskümmend tuhat. Mis? Kuuskümmend? Noh, mis seal ikka, makske siis pealegi... (Mišale.) No näe, aga sina räägid...

Pärast seda algab selline elu, et Stalin lihtsalt ei saa enam Mišata elada. Kogu aeg ninapidi koos. Aga ükskord tuleb Miša...

BULGAKOV: Tahaks nii kolmeks nädalaks Kiievisse sõita.

STALIN: Nu vot vidiš, mis sõber sa oled. Aga mina?

Miša ei hooli ja sõidab üksi. Stalin kurvastab üksinduses.

STALIN: Ehh, Mihho, Mihho!... Ära sõitis! Pole mu Mihhot! Mis küll teha, niisuke skuka, prosto užass! Läheks õige teatrisse? Näe Ždanov¹⁹ kogu aja kisab: nõukogude muusika! Nõukogude muusika!... Peaks õige ooperisse minema. (Hakkab kõikidele helistama.)

Vorošilov, mis sa teed? Tööd? Niikuinii pole su tööst miskit kasu. No-noo, ära hakka seal jälle pikali kukkuma! Tule, sõidame ooperisse. Raba Budjonni²⁰ kaasa! Molotov! Tule kohe, ooperisse lähed! Mis? Mis sa kokutad, ma ei saa midagi aru! Tule, ma ütlen sulle! Võta Mikojan kaasa! Kaganovitš, jätta oma juudi vigurid, tule, ooperisse läheme! Noh, sina, Jagoda, kuulasid muidugi pealt, juba tead, et ooperisse läheme! Aja auto ette!

Kõik on sõiduvalmis. Viimasel hetkel tuleb Stalinile midagi meelde.

STALIN: No aga kõige peamise spetsialisti unustasime ju maha! Unustasime Ždanovi! Saatke talle kõige kiirem kiirlennuk Leningradi järele!

Bzzz! Lennuk tõuseb õhku ja on mõne minuti pärast tagasi. Tuleb Ždanov.

STALIN: Nu vot, molodets! Šustrõi tõ u menja! Me siin mõtlesime ooperisse minna, sa ju kogu aeg lõugad, et nõukogude muusika õitseng. Näita nüüd, kus ta on. Istu autosse. Pole kuskile istuda? Noh, istu mulle sülle, sa oled ju pisike.

Auto teeb bzzz! ja kõik astuvadki Suure Teatri filiaali valitsuslooži. Aga teatris käib kohutav

¹⁹ Andrei Ždanov oli tollal Kompartei Keskkomitee sekretär ning Leningradi parteijuht. Juhtis 1940. a. juunis kommunistlikku riigipööret Eestis. Stalinliku ajalookäsitluse kohaselt oli sm Ždanov 19. juunil saabunud Tallinnasse, „et kontrollida Nõukogude valitsuse nõudmiste täitmist Eesti võimude poolt“ (Eesti NSV 1952, 383). Taoline formuleering lubab järeldada, et sisuliselt peeti Eestit juba enne „sotsialistlikku revolutsiooni“ Nõukogude impeeriumi osaks.

²⁰ Semjon Budjonni – elukutseline sõjaväelane, Vene kodusõja kangelane, NSV Liidu marssal.

sabin, juba teatakse, et ülemused tulevad.

Saabuvad kohale kõrges palavikus Samosud ja hirmust valge Šostakovitš, on „Leedi Macbeth’i” teine etendus ja avaneb võimalus saada ordeneid ja aunimetusi. Dirigent mässab mis oskab, esimese vaatuse järel loožist ei aplodeerita, teise järel ka mitte. Lõpus palub Stalin kaaslastel veel kohale jääda. Stalinile tundub, et lavalt kostev oli kakofoonia.

STALIN: Vorošilov, sa kõige vanem, mis sa selle muusika kohta ütled?

VOROŠILOV: Tak što, vašestvo, ma arvan, et see on sumbuur.

STALIN: Istu mu kõrvale, Klim, istu. No aga mis sina, Molotov, ka mõtled?

MOLOTOV: Mina, vaše vvelitšestvo, arvan, et see on k-k-kakofoonia.

STALIN: No aitab, aitab, juba kuulen, et kogeleb! Istu siia Klimi kõrvale. Nu, aga mis mõtleb meie sionist sest asjast?

KAGANOVITŠ: Teie kõrgus, mina mõtlen, et see on sumbuur ja kakofoonia korruga!

STALIN: Mikojanilt ma küsima ei hakka, tema saab tolku ainult konservikarpidest. Olgu, olgu, ära nüüd jälle kuku! A mis sa, Budjonni, õige arvad?

BUDJONNI (vurre keerutades): Rubat’ ih vseh naado!

STALIN: No mis siis kohe pooleks raiuda! Oled sa ka tuline! (...) Noh, seltsimehed, kõik ütlesid oma arvamuse välja, jõudsime kokkuleppele. Hästi möödus meie kollegiaalne nõupidamine. Koju! Pajeehhali!

Kõik istuvad autosse. Ždanov, kes on segaduses, et tema arvamust ei küsitud, on kõigil jalus. Püüab istuda oma vanale kohale, s.o. Stalini sülle.

STALIN: Kus sa ronid! Lolliks läinud või? Siia sõites tallasid mu jalad ära! Nõukogude muusika! Õitseng! Nüüd lähed hoopis jala!

Niisuguseid stseene esitas siis Bulgakov 1936. aastal oma sõpradele õhtuti. Eks kuma siit korruga läbi nii tolle aja kohta ootamatu julgus (sõpru oli ju palju) kui ka salapettumus tujuka monarhi südametuses. Üks kontaktikatse oli siiski veel: kui Bulgakov 10. märtsil 1940 suri, helistati järgmine päev Stalini sekretariaadist.

Hääl: Kas on tõsi, et seltsimees Bulgakov suri?

KOHALVIIBINUD SÕBER: Jah, suri.

Vaikus, toru pandi ära.

(M. Unt /<http://www.sirp.ee/archive/2000/12.05.00/Teater/teater1-2.html>)

Lisa 2. Stalini ja Bulgakovi kohtumine

[Alljärgnev pärineb Lauri Leesi eessõnast Bulgakovi näidendi „Pühameeste sepitsused“ eestindusele. On mõistetav, et Bulgakovi poolt „kodustes tingimustes“ etendatud paroodiast hakkas levima erinevaid versioone].

Saladuseks jääb vaid, miks diktaator Stalin Bulgakovit säästis. Ka oma töökoha režissööri assistent) Moskva Akadeemilises Kunstiteatris sai kirjanik Stalini enda soovitusel. Selles asjas tavatses Bulgakov ise jutustada järgmist anekdooti.

...Ühel ilusal päeval tuleb väsinud ja tülpunud Bulgakov Stalini juurde.

„Võta istet, Miša. Miks sa nii nukker oled? Mis lahti on?“

„Näete, näidendi sain valmis.“

„Siis peab ju rõõmustama, kui näidendi valmis said. Milleks siis nukrutseda?“

„Lavastada ei taheta, Jossif Vissarionovitš.“

„Milline korralagedus valitseb meie teatrites! Ära muretse, Miša. Võta istet.“

Stalin võtab telefonitoru.

„Preili! Kuulete, preili?... andke mulle Kunstiteater! Kunstiteater andke mulle!... Hallo! Kunstiteater?... Kas kuulete?... Stalin siinpool... Kuulete?“

Stalin pahandab ja hingab pahuralt torusse.

„Mingid tõprad istuvad meil Side Rahvakomissariaadis. Ikka juhtub neil seal midagi.... Preili, andke mulle uuesti Kunstiteater. Veel kord Kunstiteater, ütlen ma teile selges vene keeles! Kes seal on?... Kunstiteater? Kuulake, ärge pange toru ära, Stalin räägib! Kus direktor on? Kuidas surnud? Just praegu suri ära? Vaat sulle lugu, nii nõrganärviline rahvas meil!“

Anekdoot jõudis meieni Konstantin Paustovski mälestuste kaudu. Ajastu miljöö kirjeldamiseks oleks pikem jutt üleliigne

(L. Leesi. Meenutuseks lugejale. –*M. Bulgakov. Pühameeste sepitsused*. Tallinn: perioodika, 1993).

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Margot Paali,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Mihhail Bulgakovi romaan „Meister ja Margarita“: tekst sotsiaalses ja sotsiaalne tekstis ”, mille juhendaja on Henn Käärik,
 - 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tallinnas, 15.08.2016